

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ
MALİYYƏSİNİN FORMALAŞMA MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədyanov Nicat Nazim

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ
MALİYYƏSİNİN FORMALAŞMA MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409- Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzaəti və audit

Qrup: 636

Magistrant:

Məmmədyarov Nicat Nazim
oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.f.d., dos. Məmmədova Gültəkin Qabil
qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Məmmədyarov Nicat Nazim oğlu and içirəm ki, “Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin formalaşma məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiya işini elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏSİNİN FORMALAŞMA MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maliyyə münasibətləri sistemi kəskin şəkildə dəyişdi.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi Qarabağ regionunun işğal və işğaldan sonrakı inkişafı timsalında milli iqtisadi sistemi sabitləşdirmək üçün ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına tövsiyələr hazırlamaq və istifadəsinin forma və üsullarına dair nəzəri yanaşmalar və praktiki tövsiyələr hazırlamaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Nəticələr təhlil edilən göstəricilər üzrə statistik məlumatlar ilə əsaslandırılmış, qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün standart riyazi və statistik üsullar, faktorial və müqayisəli təhlil, analitik qruplaşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici alimlərin ev təsərrüfatlarının maliyyəsi sahəsində nəzəri və praktiki məsələlərlə məşğul olan, habelə milli iqtisadiyyatda ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi imkanlarının qiymətləndirilməsi ilə bağlı əsərlərində əks olunmuş fundamental müddəalar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı Azərbaycan dilində materialların kifayət qədər olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının istehlak və yığım üçün formalaşması və istifadəsi mexanizminin əsas xüsusiyyətlərinin Qarabağ regionunda təkrar istehsal prosesi ilə birlikdə şərhinə nəzəri yanaşmaların strukturlaşdırılmasındadır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Ayrı-ayrı tədqiqatların praktiki əhəmiyyətinə baxmayaraq, təəssüf ki, ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi probleminin milli iqtisadi sistemlərin makroiqtisadi dinamikasının bütün mərhələləri ilə bağlı tam şəkildə nəzərdən keçirildiyi əsərlər yoxdur.

Açar sözlər: Qarabağ iqtisadi rayonu, maliyyə, ev təsərrüfatları, gəlir.

"ISSUES OF FORMATION OF HOUSEHOLD FINANCE IN KARABAKH ECONOMIC REGION"

SUMMARY

The actuality of the subject: At the beginning of the century, the system of financial relations in Azerbaijan changed dramatically.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to develop theoretical approaches and practical recommendations on the forms and methods of formation and use of financial resources of households to stabilize the national-economic system through the occupation.

Used research methods: The results are based on statistical data on the analyzed indicators, standard mathematical and statistical methods, factorial and comparative analysis, analytical grouping method were used to solve the set tasks.

The information base of the research: It contains fundamental provisions reflected in the works of local and foreign scholars dealing with theoretical and practical issues in the field of household finance, as well as the assessment of opportunities for the formation and use of financial resources of households in the national economy.

Restrictions of research: Insufficient materials on the subject in the Azerbaijani language.

The novelty and practical results of investigation: The main features of the mechanism of formation and use of financial resources of households for consumption and accumulation are in the structuring of theoretical approaches to the interpretation of the process of reproduction in the Karabakh region.

Scientific-practical significance of results: Despite the practical costs of individual research, there are no studies that fully address the problem of the formation of financial resources of small households and the dynamics of the dynamics of national economic systems.

Keywords: Karabakh economic region, finance, households, income.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MHS	Milli Hesablar Sistemi
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ.....	14
1.1. Makroiqtisadi göstəricilər sistemində ailə gəlirləri.....	14
1.2. Milli iqtisadi sistemin transformasiyası şəraitində ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının formalaşması və xüsusiyyətləri.....	23
1.3. Ev təsərrüfatının gəlirlərindən istifadə mexanizmi və onların maliyyə davranışları	31
II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA EV TƏSƏRUFATLARININ FUNKSİYALARININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ..	43
2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda gəlir və xərclərinin dinamikasının təhlili.....	43
2.2. Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatı növləri və onların maliyyə davranışları	50
2.3. Ev təsərrüfatlarının qənaət davranışını formalaşdıran amillər	54
III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA EV TƏSƏRUFATLARININ FAYDALILIĞINI ARTIRMAQ ÜÇÜN MALİYYƏ ŞƏRTLƏRİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN VERİLMƏSİ.....	60
3.1. Ailə gəlirlərinin artırılması üçün institusional şərtlərin formalaşdırılması cəmiyyətin maliyyə resurslarının sabitləşməsinin əsas şərtidir	60
3.2. Qarabağ iqtisadi rayonunda, məişət əmanətlərinin artımını stimullaşdırmaq və kredit təşkilatlarının maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri	68
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
Cədvəllərin siyahısı	77
Qrafiklərin siyahısı	78
Şəkillərin siyahısı	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maliyyə münasibətləri sistemi kəskin şəkildə dəyişdi. Ölkənin maliyyə sistemi qlobal maliyyə axınları sisteminə inteqrasiyaya açıq olan bazar yönümlü sistem xüsusiyyətlərini qazanmağa başladı. Bu, obyektiv olaraq, onun iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində bazarın inkişafı proseslərinin nəzərdən keçirilməsinə vahid metodoloji yanaşma çərçivəsində maliyyə münasibətlərinin səmərəli idarə edilməsi problemlərinin yaranmasına səbəb oldu. Ev təsərrüfatlarının digər təsərrüfat subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin milli iqtisadiyyat çərçivəsində tədqiqi maliyyə sferasının fəaliyyətinin ənənəvi iqtisadi təhlil çərçivəsindən kənara çıxan bir çox aspektlərini, xüsusən də indiki qlobal iqtisadi vəziyyət kontekstində izah etməyə imkan verir.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi vəziyyəti ölkənin maliyyə sisteminin vəziyyətinə, investisiya proseslərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinə, habelə mal və xidmətlər bazarının dinamikasına həlledici təsir göstərir. Bu onunla əlaqədardır ki, milli gəlirin əsas payının ev təsərrüfatlarının əlində cəmlənməsi şərti ilə onların sərəncamında olan gəlirlərin strukturunun istehlak və qənaət edilmiş hissələrə bölünməsi istənilən iqtisadi sahədə həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalı maliyyələşdirməyə imkan verir. Dövlətin adekvat maliyyə siyasəti ilə əhali həm bank sistemində kredit resursları, həm də birjalarda öz kapitalı şəklində maliyyə resurslarının fasiləsiz hərəkəti üçün maddi bazanı səmərəli şəkildə təmin edə bilər.

Əldə edilən qələbə nəticəsində Qarabağ iqtisadi rayonunda maliyyə qeyri-sabitliyi amillərinin yetkinləşməsi şərtlərinin adekvat başa düşülməsinə obyektiv ehtiyac nümayiş etdirdi, bunlar arasında ev təsərrüfatlarının davranış aspektləri, onların iqtisadi seçiminə təsir edən sosial normalar və dəyərlər əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda mövcud maliyyə böhranının mahiyyəti getdikcə daha çox inam böhranı yəni, maliyyə münasibətlərinin iştirakçıları arasında münasibətlərin sosial sferasına çevrilməsi ilə əlaqələndirilir. Həqiqətən də, maliyyə

sferasına nüfuz edərək, ev təsərrüfatlarının maliyyə vasitəçilərinə inamı maliyyə strukturlarının, əslində, onun əsas kapitalının imicinin tərkib elementinə çevrilir. İstehlakçılar maliyyə xidmətlərini ardıcillıq, sabitlik və proqnozlaşdırıla bilənlik qədər almır, gələcək dəyişikliklərin qeyri-müəyyənliyi qorxusundan xilas olmağa çalışırlar.

Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatlarının ən mühüm iştirakçılarna çevrildiyi yeni maliyyə münasibətlərinin formalaşması prosesləri mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidin xüsusiyyətləri, iqtisadi qərarlar tam qeyri-müəyyənlik şəraitində, onun nəticələrinə görə bütün məsuliyyət yükü öz üzərinə qoyulduqda fərdi sahibkarlığın uyğunlaşmasının çətinliyi səbəbindən əhali üçün ağırlıdır.

Bütün bu hallar ondan ibarətdir ki, müasir maliyyə sistemi, xüsusən də müasir böhran kontekstində öz inkişafında elə bir keyfiyyətə çatmışdır ki, onun yalnız maliyyə axınlarının klassik modelləri əsasında şərh və təsviri praktiki olaraq qeyri-mümkün olur. Təsadüfi deyil ki, Qərb maliyyəçiləri geniş miqyasda müasir iqtisadi nəzəriyyənin sona çatdığını və ev təsərrüfatlarının mövcud olduğu makroiqtisadi dinamikanın ən yeni tsiklinin mexanizmini başa düşməyə imkan verən ən son fundamental nəzəri inkişafalara ehtiyac olduğunu dərk etdilər.

Bu şəraitdə maliyyə aktivlərini formalaşdırmaq, Qarabağ iqtisadi rayonunun təsərrüfatlarının maliyyə vəziyyətini gücləndirmək və resurs artırmaq üçün ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin investisiya prosesinə cəlb edilməsi üçün böhran əleyhinə hüquqi, təşkilati, maliyyə, məlumat mexanizmlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsinə obyektiv ehtiyac var. Bu zaman iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində maliyyə bazarının bazası artır.

Bu və digər hallar makroiqtisadi dinamikanın müxtəlif mərhələlərində milli təsərrüfat sistemlərində ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinin nəzəri və praktiki aspektlərinə həsr olunmuş elmi tədqiqatların aktuallığını müəyyən edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Maliyyənin mahiyyəti və funksiyalarının dərinədən öyrənilməsi öz əsərlərində görkəmli rus alimləri D.A.

Allaxverdyan, A.M. Birman, E.A. Voznesensky, J.A. Drobozin, V.V. Kovalev, S.I. Luşin, L.N. Pavlova, G.B. Polyak, V.M. Rodionova, M.V. Romanovski, B.M. Sabanti, V.A. Slepov, M.K. Şermeneva və başqalarının əsərlərində görmək olar.

Ev təsərrüfatları səviyyəsində maliyyə münasibətlərinin inkişafının müxtəlif problemlərinin təhlili S. Belozarov, N. Belotelova, V. Bobkov, I. Balabanov, A. Dadaşev, V. Zherebin, N. İvaşinenko, Y. Kaşin, S. Luşin, L. Lıkova, E. Maneviç, V. Rutqeyzer, V. Sençaqov, A. Surinov. N.T. Streltsova, A. Chernova və başqaları öz əsərlərində əks etdirmişlər.

Əmanət prosesinin inkişaf tendensiyalarının, fiziki şəxslərin əmanətlərini, ev təsərrüfatlarına kredit verilməsini təşkil edən qurumların fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi V.I. Kolesnikova, O.I. Lavruşina, G.S. Panova, V.A. Çernenkonin nəşrlərində təqdim olunur. Bu müəlliflərin əsərlərinin əksəriyyətində bu və ya digər dərəcədə ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının maliyyə nəzəriyyəsinin kateqoriyalar sistemində şərhinə dair elmi müzakirə öz əksini tapmışdır.

Son vaxtlar yerli elmi ədəbiyyatda ev təsərrüfatlarının maliyyəsi sahəsində tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bunları, əsasən, milli iqtisadiyyatlarda ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, habelə ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin maliyyə sisteminin digər elementləri ilə əlaqəsini strukturlaşdırmağa həsr olunmuş maliyyə nəzəriyyəsi üzrə əsərlərdə görmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın məqsədi Qarabağ regionunun işğalı və işğaldan sonrakı inkişafı timsalında milli iqtisadi sistemi sabitləşdirmək üçün ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsinin forma və üsullarına dair nəzəri yanaşmalar və praktiki tövsiyələr hazırlamaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr əsaslandırılmış və həll edilmişdir:

- Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərinin və onların formalaşmasına və milli iqtisadiyyat sistemində istifadəsinə təsir edən amillərin şərhinə aparıcı yerli və xarici alimlərin konseptual yanaşmalarını ümumiləşdirmək;

- Makroiqtisadi dinamikanın müxtəlif mərhələləri;
- Milli təkrar istehsal sistemində ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının reallaşdırılmasının əsas formalarını müəyyən etmək, iqtisadi artım və Qarabağ iqtisadi rayonun iqtisadiyyatının kredit və bank və real sektorları ilə qarşılıqlı əlaqədə onların təzahürünün xüsusiyyətlərini əsaslandırmaq;

- Qarabağ iqtisadi rayonun timsalında ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının milli iqtisadiyyatda formalaşması və istifadəsi sisteminin xüsusiyyətlərini vurğulamaq, habelə regionda maliyyə qeyri-sabitliyinin əsas səbəbləri kimi risklərin artmasının iqtisadi əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla əhalinin sərəncamında olan gəlirlərin regional səviyyədə bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin tipik problemləri;

- İqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində maliyyə axınlarının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əhalinin əmanətlərinin formalaşmasının xüsusiyyətlərini, strukturuna təsir edən amilləri müəyyən etmək, habelə regionda genişləndirilmiş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi baxımından onların investisiya potensialını qiymətləndirmək;

- Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi sahəsində dövlət siyasətinin antiböhran tədbirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar hazırlamaq və maliyyə axınlarının və investisiyaların işğaldan sonrakı sağlamlaşdırılmasının əsas şərti kimi onlara inamın bərpası mexanizmini əsaslandırmaq;

- Genişləndirilmiş reproduksiyaya dəstək;

- Əhalinin etimadının bərpası mexanizminin əsası kimi ev təsərrüfatlarının təxirə salınmış tələbatının, dövlət tənzimlənməsinin adekvat tədbirlərinin və əhalinin dövlət dəstəyi alətlərinin metodoloji əsaslandırılmasını təklif etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı təsərrüfatların iqtisadi sistemdə öz funksiyalarını həyata keçirməsi prosesində dövlət və digər təsərrüfat subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Predmeti isə həm milli, həm də regional səviyyədə makroiqtisadi dinamikanın mühüm amili kimi ev təsərrüfatlarının

maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı milli iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektləri arasında struktur əlaqələridir.

Tədqiqat metodları: Nəticələr təhlil edilən göstəricilər üzrə statistik məlumatlar ilə əsaslandırılmış, qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün standart riyazi və statistik üsullar, faktorial və müqayisəli təhlil, analitik qruplaşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: yerli və xarici alimlərin ev təsərrüfatlarının maliyyəsi sahəsində nəzəri və praktiki məsələlərlə məşğul olan, habelə milli iqtisadiyyatda ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi imkanlarının qiymətləndirilməsi ilə bağlı əsərlərində əks olunmuş fundamental müddəalar təşkil etmişdir. AR qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarından, AR Mərkəzi Bankı, AR Maliyyə Nazirliyi, yerli və xarici alimlərin monoqrafik tədqiqatlarının materialları, internet məlumatları, məlumat və analitik məqalələr; habelə elmi və dövrü mətbuatda müvafiq nəşrlərdən istifadə edimişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı Azərbaycan dilində materialların kifayət qədər olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının istehlak və yığım üçün formalaşması və istifadəsi mexanizminin əsas xüsusiyyətlərinin Qarabağ regionunda təkrar istehsal prosesi ilə birlikdə şərhinə nəzəri yanaşmaların strukturlaşdırılmasındadır. İqtisadi sistemdə maliyyə axınlarının strukturunda əhalinin təxirə salınmış tələbatının investisiya potensialının qiymətləndirilməsində olduğu kimi, dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin səmərəliliyini artırmaq metodiki tövsiyələr və əsaslandırma tədbirləri işləyib hazırlamağa imkan vermişdir.

Müəllif elmi yeniliyi ilə aşağıdakı spesifik nəticələri əldə etmişdir:

- Makroiqtisadi səviyyədə ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə, ümumiləşdirilmiş nəzəri yanaşmalar Qarabağ iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, milli maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi amili kimi ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin rolunun artırılması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarıb əsaslandırdı;

- Qarabağ iqtisadi rayonunda makroiqtisadi dinamikanın müxtəlif mərhələlərində ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin, xərclərinin və əmanətlərinin dinamikasının kəmiyyət və keyfiyyətə təhlili, habelə iqtisadi inkişaf mərhələlərində ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışındakı dəyişikliklərin xüsusiyyətləri regionda artım və durğunluq araşdırıldı;

- Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin strukturu və formaları tədqiq edilmişdir ki, bu da əhalinin əmanətlərinin azalmasından başlayaraq, ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin formalaşmasının nominal və real gəlirlər, valyuta bazarını qeyri-sabitləşdirən və ev təsərrüfatlarının kommersiya banklarına inamsızlığının artması, bank depozitlərinin xaricə axması ilə başa çatan təzahür formalarını təsvir etməyə imkan vermişdir;

- Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin formalaşması sahəsində dövlət siyasətinin qiymətləndirilməsi aparılıb və ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışının formalaşmasında dövlətin müəyyənədiçi rolu göstərilib, prioritet məqsəd iqtisadi agentlərin bank sistemində inamının yekun bərpası, habelə ev təsərrüfatları üçün maliyyə aktivlərinin təhlükəsizliyinə təminat sisteminin formalaşdırılması göstərilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Ayrı-ayrı tədqiqatların praktiki əhəmiyyətinə baxmayaraq, təəssüf ki, ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi probleminin milli iqtisadi sistemlərin makroiqtisadi dinamikasının bütün mərhələləri ilə bağlı tam şəkildə nəzərdən keçirildiyi əsərlər yoxdur. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində bu problemin elmi və praktiki əhəmiyyəti dəfələrlə artmışdır. İşin əsas müddəaları və onun tətbiqi nəticələri elmi-praktik konfranslarda məruzələrin hazırlanmasında, eləcə də elmi məqalələrin yazılmasında həyata keçirilə bilər.

I FƏSİL. EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ

1.1. Makroiqtisadi göstəricilər sistemində ailə gəlirləri

Azərbaycan iqtisadi sisteminin davam edən islahatların təsiri altında transformasiyası ev təsərrüfatlarının iqtisadi subyekt kimi rolunu artırdı, onların iqtisadiyyata təsiri islahatlardan əvvəlki dövrlə müqayisədə kəskin şəkildə artdı. Bu təsir, ölçüsü və strukturu son istehlakçının gəlirindən birbaşa asılı olan ev təsərrüfatlarının səmərəli tələbinə əsaslanır. İqtisadi sahədə bazar mexanizmlərinin həyata keçirilməsi bu gəlirlərin adekvat ölçülməsini tələb edir.

Təkcə bazar iqtisadiyyatına deyil, bütün ictimai-iqtisadi formasiyalara xas olan əmtəə-pul münasibətləri şəraitində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri gəlir şəklində ifadə olunur. Cəmiyyətin hər bir üzvü müəyyən ev təsərrüfatının üzvü olduğundan şəxsi tələbatların ödənilməsinə ailə gəlirlərinin formalaşması vasitəçilik edir.

Müasir daxili iqtisadi ədəbiyyatda ailə gəlirinin tərifləri müxtəlif yanaşmaları ehtiva edir. Beləliklə, “Böyük İqtisadi lüğət”də əhalinin gəlirləri “əhalinin öz ehtiyaclarını ödəmək üçün ixtiyarında olan maddi resurslar” kimi şərh olunur. Bu təfsir kateqoriyanın iqtisadi məzmununu “birdəfəlik ehtiyatlar” anlayışına genişləndirir ki, bu da müəyyən dövrdə ev təsərrüfatlarının məcmu xərclərini, o cümlədən əvvəllər yığılmış vəsaitləri və kreditləri cəlb etməklə xərcləri xarakterizə edir (Олейник А. 2001: с.87).

А.Е. Surinov yazır: “Cəmiyyətin gəliri (təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin məcmusu kimi ÜDM) onun müəyyən müddət ərzində istehsal etdiyi məhsulun onunla ölçülən dəyəri və hissəsidir. Cəmiyyətin hər hansı bir hissəsinin (sosial təbəqənin, ev təsərrüfatları qrupunun, ev təsərrüfatlarının) gəliri cəmiyyətin bu hissəsi tərəfindən mənimsənilən istehsal olunan məhsulun payı və müvafiq dəyəridir. İstehlak mallarının əsas hissəsi əmtəə forması aldığından onların təkrar istehsal dövrünün mərhələləri üzrə hərəkəti gəlirin formalaşması və hərəkəti proseslərinə uyğun gəlir və daha sonra - “istehlak olunan fərdi əmtəə və xidmətlərin bir hissəsi birbaşa son istehlakçıya gedir və onların gəlirlərini onları almaq üçün xərcləməyə ehtiyac yoxdur” (Шахова Г.Я. 2003: с.75).

“Əhalinin gəlirlərinin statistikasi” adlı monoqrafiyasında A.E. Surinov qeyd edir: “Gəliri öyrənərkən təkrar istehsal prosesinin təhsil, ilkin bölgü, yenidən bölüşdürülməsi, yekun (birdəfəlik) gəlirin formalaşması, onların son istehlakın və yığımların maliyyələşdirilməsi üçün istifadəsi kimi mərhələlərini ayırmaq məntiqlidir. Bu mərhələləri cəmiyyətin ilkin istehlakçısı və mülkiyyət elementi kimi ev təsərrüfatları səviyyəsində araşdırmaq olar. Onda hər mərhələdə ailə gəlirin həcmi və strukturu ev təsərrüfatlarının iqtisadi davranışının müxtəlif aspektlərini səciyyələndirəcək” (Лучкина Л. 2004: с.47).

Hesab edirik ki, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini açıqlayarkən və ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin makroiqtisadi göstəricilər sistemində mövqeyini əks etdirən zaman 1993-cü ildə BMT-nin Beynəlxalq Milli Hesablar Sisteminə (MHS) əsaslanmaq lazımdır. Məşhur ingilis iqtisadçısı J. Hicks tərəfindən gəlir hazırlanmışdı. Bu konsepsiyaya görə, gəlir onun sahibinin özünü yoxsullaşdırmadan mal və xidmətlərin alınmasına xərcləyə biləcəyi və topladıqları sərvətləri azaltmadan və heç bir maliyyə öhdəliyi götürmədən maksimum pul məbləğidir.

Beləliklə, D. Hixsin anlayışında əldə olunan gəlir heç də pulun istənilən məbləği deyil, yalnız bu və ya digər şəxsin sərəncamında olan və son istehlaka xərclənə bilən, özünü yoxsul saymayan pul vəsaitinin bir hissəsidir. Məsələn, bu baxımdan, öz evini satmaqdan əldə edilən pul məbləği gəlir deyil. Bu məbləğ, əlbəttə ki, istehlak mallarının alınması üçün xərclənə bilər, lakin onların alıcıları aktivləri azaldığı üçün daha yoxsul olur. Əgər ev satıcısı gəlirlərini banka qoymuşdursa, bu halda gəlir deyil, çünki bu əməliyyat nəticəsində aktivlərin formalarının sadə dəyişməsi baş verir: maddi aktivlər (ev) maliyyə aktivlərinə (əmanətə) transformasiya olunur.

MHS göstəricilərinin hesablanması metodologiyasına qarşı gəlir Konsepsiyasından irəli gələn Praktiki tələblərdən biri malların səhmlərdə olduğu müddət ərzində inflyasiya nəticəsində malların ehtiyatlarının dəyərinin artmasını təmsil edən sözdə Holding mənfəətinin ÜDM-dən xaric edilməsi tələbidir.

MHS bütün təsərrüfat subyektlərinin institusional sektorlar üzrə

qruplaşdırılmasından irəli gəlir (Олейник А. 2001: с.98):

- qeyri-maliyyə korporasiyaları və kvazi korporasiyalar;
- maliyyə və kvazi korporasiyalar;
- dövlət idarəçiliyi;
- ev təsərrüfatları;
- ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları.

MHS-də institusional vahidlər adlanan bütün təsərrüfat subyektləri təsərrüfat prosesində yerinə yetirdikləri funksiyanın meyarına və istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsi üsullarına uyğun olaraq bu sektorlardan birinə aiddir.

Məişət sektoruna daxil olan bölmələr öz əməyini sərf etməklə istehsalda iştirak edir və bazardan mal və xidmətlər alır;. Bundan əlavə, ev təsərrüfatları hüquqi olmayan kiçik müəssisələrə (kiçik firmalar, ailə restoranları, mağazalar və s.) sahibdirlər. Bu müəssisələr bazarda satış üçün, lakin bəzən hüquqi olmayan müəssisələrin sahibləri tərəfindən istehlak üçün mal və xidmətlər istehsal edirlər. Qeyri-korporativ müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi həm mənfəət elementlərini, həm də əmək haqqı elementlərini özündə birləşdirən qarışıq gəlirdir. Təcrübədə hüquqi olmayan müəssisələrin gəlir və xərclərini sahiblərinin gəlir və xərclərindən ayırmaq çətin olduğundan, hüquqi olmayan müəssisələr praktiki səbəblərə görə məişət sektoruna daxil edilir.

MHS-nə əsasən istehsalın iqtisadi subyektləri oxşar iqtisadi davranışlarını müəyyən edən məqsədləri, funksiyaları və maliyyələşmə mənbələri oxşar olan iqtisadiyyat sahələrinə qruplaşdırılır. Milli iqtisadiyyatın aşağıdakı sahələri fərqləndirilir: qeyri-maliyyə müəssisələri, maliyyə institutları, dövlət qurumları, ev təsərrüfatlarına və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır. Ev təsərrüfatları sektoru xüsusi yer tutur, çünki bütün iqtisadi dövriyyə son nəticədə ailə üzvlərinin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək üçün həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın bütün rezidentləri, o cümlədən ev təsərrüfatları (aralıq istehlak istisna olmaqla) tərəfindən hesabat dövründə istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin ümumi dəyəri ÜDM təşkil edir. İqtisadiyyatın sahələrinin və ayrı-ayrı təsərrüfat

subyektlərinin gəlirlərinin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alındıqda, ÜDM onun istehsalına və satışına öz insan və maddi resurslarını sərf edənlərin ilkin gəlirlərinin məcmusudur, ev təsərrüfatlarının gəlirləri isə onların payıdır.

Əhalinin ÜDM-də payının kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün 1993-cü il BMT-nin MHS-də bütün gəlir göstəriciləri üçün əsas olan məşhur ingilis iqtisadçısı C.Hiksin konseptual yanaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir: “gəlir bu cür müəyyən edilməlidir. Müəyyən müddət ərzində istehlak və eyni zamanda, əvvəlcədən olan kapitalı bu dövrün sonunda saxlamaq üçün sərf edilə bilən maksimum məbləğ”dir. Bu o deməkdir ki, əmanətlərin çıxarılması, götürülən kreditlər və ya ödənilmiş kreditlər ailənin gəliri hesab edilmir (Лучкина Л. 2004: с.87).

Beləliklə, gəlirin geniş tərfi milli məhsula çıxışın və bir dövr ərzində ev təsərrüfatlarının öz ehtiyaclarını ödəmək üçün vəsaitlərin istehlak vahidi kimi əldə etməsinin real imkanları kimi verilir.

Gəlirlər əhali tərəfindən istehlak və yığım (yığım) üçün istifadə olunur ki, bu da həm maliyyə (pul vəsaitləri, depozitlər, qiymətli kağızlar, kreditlər və s.), həm də maddi aktivlərin artması şəklində çıxış edə bilər.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, ailə gəliri dedikdə əhalinin müəyyən dövr ərzində şəxsi ehtiyaclarını və əmanətlərini ödəmək üçün istifadə etdiyi (əvvəllər yığılmış əmanətləri götürmədən və borc vəsaitlərini cəlb etmədən) istifadə etdiyi maddi nemətlərin və xidmətlərin dəyəri kimi müəyyən etmək olar.

İqtisadi kateqoriya kimi gəlirin mühüm (əsas) xüsusiyyətləri gəlirin səviyyəsi və strukturudur.

Ölçüsü və əsas gəlir mənbələri cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinin əsas amilləri və eyni zamanda meyarlarıdır, baxmayaraq ki, ev təsərrüfatının əmlak vəziyyətini, sərvətini yalnız gəlir səviyyəsi ilə qiymətləndirmək mümkün deyil. R. Campbell, M. Connell və L. Brue yazdıqları kimi, gəlir hərəkətlə bağlı olduğunu bildirmişlər. Onlar ev təsərrüfatlarına vəsaitlərin daxil olmasını ifadə edir, sərvət isə müəyyən ehtiyatların, yəni insanın müəyyən müddət ərzində topladığı real maddi və maliyyə aktivlərinin olmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, gəlir səviyyəsinin sərvətin miqdarından bilavasitə asılılığı var və əmlak bölgüsündə qeyri-bərabərlik mövcud

olduğundan, onun məhsuldar istifadəsindən əldə edilən gəlir də qeyri-bərabərdir. “Daha çox texnikası, daşınmaz əmlakı, əkin sahəsi, istiqrazı və əmanət hesabı olanlar daha çox gəlir əldə edirlər” (Шахова Г.Я. 2003: с.97).

Ev təsərrüfatlarının gəlirləri haqqında məlumat makro və mikro səviyyədə formalaşır. Makrosəviyyədə informasiya mənbəyi müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat məlumatları, seçmə sorğular və digər üsullardan istifadə əsasında hesablanmış Əhalinin Pul gəlirləri və xərcləri balansıdır. Balans ÜDM-in əhalinin sərəncamına pul gəlirləri şəklində daxil olan hissəsini əks etdirir. Bütövlükdə regional səviyyədə ev təsərrüfatları üçün qurulur və pul gəlirlərinin həcmi və mənbələrini, habelə xərclərin və əmanətlərin həcmi və strukturunu xarakterizə edir.

Balansın gəlir hissəsi müxtəlif mənbələrdən daxilolmalardan, məxaric hissəsi isə əhaliyə ödənilən transfertlərdən, mal və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərclərdən və əhalinin əmanətlərində və qiymətli kağızlarda əmanətlərinin artması hesabına formalaşır. Bütün bu əməliyyatlar haqqında məlumat statistik və maliyyə hesabatlarından istifadə etməklə, seçmə sorğular vasitəsilə, eləcə də digər üsullardan istifadə etməklə müəyyən edilə bilər.

Balans əhalinin gəlir və xərclərinin əsas göstəricilərinin vəsaitlərin yaranma mənbələri və onların xərclənmə istiqamətləri üzrə qruplaşdırılmasında öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Əslində, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı milli hesablarda makroiqtisadi göstəricilər sisteminin qurulmasında istifadə olunan ən mühüm informasiya mənbələrindən biridir ((Кашин Ю. 2005: с.43).

Ev təsərrüfatlarının ilkin gəliri - ev təsərrüfatlarının istehsalda əmək iştirakı nəticəsində və əmlakdan (əmək haqqı və məvacib şəklində; öz-özünə işləyənlərin kənd təsərrüfatı əməyindən; fərdi sahibkarların qeyri-kənd təsərrüfatı əməyindən) əldə etdikləri gəlirlərin məcmusudur. İlkin gəlir ümumi əsasda təsərrüfat istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olduqda baş verən istehsal xərcləri, habelə vergilər və digər icbari ödənişlər çıxılmağa qədər olan məbləğdə müəyyən edilir. “Köçürmə” anlayışı malların, xidmətlərin və ya aktivlərin (maliyyə və ya qeyri-maliyyə) bir iqtisadi rezidentdən digərinə əvəzsiz verilməsi əməliyyatıdır. Ailə köçürmələri sosial

transferlər adlanır. Sosial köçürmələr nağd və pul şəklində həyata keçirilir.

Nağd pul köçürmələrinə bütün növ pensiyalar, təqaüdlər və müavinətlər, kompensasiya ödənişlər, nağd pul şəklində xeyriyyə yardımları daxildir. Pensiyalar ev təsərrüfatlarının böyük bir hissəsini əhatə edən mühüm gəlir növüdür. Pensiyaların ödənilməsi qocalıq, vaxtından əvvəl əlillik, ailə başçısını itirməsi ilə əlaqədar sosial sığortaya ayrılan vəsait hesabına maddi təminat formasıdır. Pensiyalara aşağıdakılar daxildir: əmək, sosial, hərbi qulluqçular və onların ailə üzvləri üçün pensiyalar. Pul şəklində köçürmələr dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları və ya icma təşkilatları tərəfindən pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə ev təsərrüfatlarına təqdim olunan mallardan və fərdi qeyri-bazar xidmətlərindən ibarətdir. Bunlara təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, sosial təminat, mənzil-kommunal xidmətlər, habelə natura şəklində sosial müavinətlər daxildir.

Ev təsərrüfatlarının aldığı ilkin gəlirlərin və sosial transfertlərin məcmusu ümumi ailə gəlirini təşkil edir.

Ümumi gəlir ailə büdcəsinə pul və təbii şəkildə daxil olan bütün daxilolmaları ümumiləşdirən mühüm inteqral göstəricidir, lakin o, əhalinin şəxsi ehtiyaclarını və əmanətlərini ödəmək imkanlarını tam əks etdirmir. Onun müəyyən hissəsi vergilərin, rüsumların və digər icbari ödənişlərin ödənilməsinə, istehsal fəaliyyətini həyata keçirən ev təsərrüfatlarına və istehsal ehtiyaclarına, sözdə aralıq istehlaka gedir. Məcburi ödənişlər və haqlar ödənildikdən sonra qalan gəlir ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan gəliri adlanır və istehsal xərcləri çıxıldıqdan sonra yekun gəlir formalaşır (Жеребин В.М., Романов А.Н. 2010: с.128).

Yekun gəlir ailə üzvlərinin son istehlakı və ümumi kapitalın formalaşması üçün istifadə olunur. Buraya ev təsərrüfatları üzvlərinin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək üçün ərzaq, qeyri-ərzaq malları və xidmətlərin alınması üçün istifadə olunan vəsaitlər, təbii şəkildə ərzaq daxilolmalarının dəyəri, ev təsərrüfatlarının təbii şəkildə aldığı subsidiya və müavinətlər, maddi və maliyyə artımı daxildir. ev təsərrüfatının aktivləri daxildir. İstehlak qiymətlərinin sabit olduğu şəraitdə cari dövrdə əhalinin maddi vəziyyətinin meyarı son gəlirdir.

AR Dövlət Statistika Komitəsinin orqanları əhalinin rifahı sahəsində prosesləri

xarakterizə etmək üçün son istehlak üçün xərclərin göstəricisindən istifadə edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, MHS son istehlak xərcləri ilə faktiki son istehlakı fərqləndirir. Bu, son istehlak xərclərini maliyyələşdirən və bu xərclərdən faydalanan təşkilatlar arasındakı fərqə əsaslanır. Məsələn, dövlət qurumları və qeyri-kommersiya təşkilatları əhali üçün pulsuz olaraq sosial-mədəni xidmətlərə sərf edir və bu xərclərdən məişət sektoru gəlir əldə edir. Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakının həcmi onların son istehlaka sərf etdiyi xərclərdən dövlət tərəfindən nəzərdə tutulan təbii şəkildə sosial transfertlərin məbləği ilə çoxdur.

Ən ümumi göstərici, MHS terminologiyasında, dövlət orqanları və qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən ev təsərrüfatlarının üzvlərinə pulsuz olaraq göstərilən sosial-mədəni xidmətlərin bütün həcmi əhatə edən düzəliş edilmiş ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəlir adlanır. İqtisadiyyatın intensiv kommersionlaşdırılmasının müasir dövründə sosial transfertlərin tam uçotu xüsusilə vacibdir, çünki natamam hesablamada əhalinin gəlirlərinin dinamikası (real ifadədə) həyat səviyyəsinin faktiki transformasiyası haqqında yanlış məlumat verə bilər.

Beləliklə, real ifadədə pul, ümumi və hətta yekun gəlirlər arta bilər, lakin eyni zamanda səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, sosial transferlərin kəskin azalması səbəbindən ev təsərrüfatlarının ümumi istehlak və yığım, mənzil-kommunal təsərrüfatı və s. həcmi azalacaq. Praktikada bu gün ölkədə vəziyyət belədir. Sosial transfertlərin tam uçotunun təşkili əhalinin son gəlirlərini yenidən qiymətləndirməyə və daha dolğun nəticə verən dəqiqləşdirilmiş yekun gəlirin göstəricisini əldə etməyə imkan verərdi (Шумпетер Й. 2001: с.78).

Ev təsərrüfatına milli iqtisadi sistemin elementi kimi digər institusional vahidlərlə qarşılıqlı əlaqədə ÜDM-in təkrar istehsalının bütün mərhələlərində iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən institusional vahid kimi baxmaq olar. Ev təsərrüfatı son dərəcə mühüm mülkiyyətə - istehsal və istehlak sferasında, eləcə də yığım sahəsində qərar qəbul etmə səlahiyyətinə malik olduğundan sosial-iqtisadi vahiddir.

Ölkə iqtisadiyyatı elmində ev təsərrüfatlarına az diqqət yetirilirdi, maliyyə, qənaət davranışı Qərb iqtisadi fikrində daha geniş şəkildə öyrənilirdi.

Bu təsnifatın ev təsərrüfatlarına tətbiqi onların aşağıdakı növlərini ayırmağa imkan verdi: bazar tipli ev təsərrüfatı, ənənəvi tip və transformasiya tipli.

Bazar tipli “ideal” ev təsərrüfatı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir (Жеребин В.М., Романов А.Н. 2010: с.133):

- resurslardan istifadədə və istehlakda rasionallıq;
- gəlir mənbələri əmək haqqı, əmlakdan gəlir;
- əmanətin məbləği gəlirin məbləği ilə müəyyən edilir;
- investisiya fəaliyyəti insan kapitalına, biznes sektoruna, daşınmaz əmlaka və maliyyə aktivlərinə investisiya qoyuluşunu əhatə edir.

Ev təsərrüfatlarının üzvlərinin spesifik aktivləri var, verilmiş kombinasiya çərçivəsində əldə edilən istifadənin maksimum səmərəliliyi və birləşmədəki hər hansı dəyişiklik ümumi səmərəliliyin azalmasına səbəb olur. Bu baxımdan, ailənin yaradılması uzunmüddətli investisiya ilə bağlı qərara adekvatdır.

Bazar tipli ev təsərrüfatlarının ölçüsü birləşdirilmiş resursların spesifik xarakterini qorumaq imkanı azaldıqda meyarla müəyyən edilir. Daxili quruluş sadə bir iyerarxiya ilə xarakterizə olunur, ən xüsusi aktivin sahibi ailənin başçısı hesab olunur. Bu tip “mürəkkəb” utilitarizm, məqsədyönlü rasionallıq fəaliyyət, şəxsiyyətsizləşdirilmiş inam, empatiya kimi davranış normaları ilə xarakterizə olunur. Onlar dövlətə bazar “uğursuzluqlarını” aradan qaldırmaq mexanizmi kimi baxırlar, ev təsərrüfatları isə vergi ödəməyi rasionallıq hərəkət hesab edirlər

Ənənəvi ev təsərrüfatları diametrik olaraq əks xüsusiyyətlərə malikdir. Faydalılığın maksimallaşdırılması onlar tərəfindən mal və resursların qıtlığı şəraitində həyata keçirilir. Büdcədən əlavə, müvəqqəti və sosial məhdudiyyətlər (növbələr və bağlantılar) var. Gəlirə əsas iş yerlərində əmək haqqı və sosial transferlər daxildir. Əmanətlər məcburdur, çünki kəsir var və bütün gəliri xərcləmək mümkün deyil. Bununla yanaşı, könüllü yığımlar baş verir. Ev təsərrüfatlarının iqtisadi əsasını əlaqələrə sahib olmaq, inzibati hüquqlar kimi xüsusi resursların birləşdirilməsi təşkil edir (Кашин Ю. 2005: с.50).

Ev təsərrüfatlarının ölçüsü xüsusi resursların əldə edilməsi xərcləri ilə məhdudlaşır. Daxili quruluş sadə bir iyerarxiya ilə müəyyən edilir, kişi “çörək

verən”, ailənin başçısıdır. İqtisadi davranış normaları “sadə” utilitarizmdir; “sürtünmə” (istehlakçının məlumatlı olmaması, istehlakçı tələbinin dəyişməsi) formasını alan məhdud rəşional davranış növü fərdlərə inam dövlətə inamla vasitəçilik edir. Dövlət ev təsərrüfatının rifahının təminatçısı kimi çıxış edir, ona görə də vergi ödəmək borcudur.

Transformasiya tipli ev təsərrüfatları ilk növbədə yaşamaq, bazar şəraitinə uyğunlaşmaq məqsədi daşıyır. “Yaşamaq” termini ev təsərrüfatlarının bu yönümünü öyrənmək üçün R. Rouz tərəfindən təklif edilmişdir. Onun hesablamalarına görə, ev təsərrüfatlarının 70-80%-i “dolanır”, yəni toplanmış var-dövlətini yemir, borca girmir. Gəlir formal, qeyri-rəşmi və cinayət sferasında məşğulluqdan əldə edilir. Əmanətlər “sığorta” xarakteri daşıyır, onların ölçüsü iki tendensiyanın - əmanətlərin artırılması zərurəti və cari gəlirlərin məhdudlaşdırılmasının ziddiyyəti nəticəsində müəyyən edilir. Daxili quruluş sadə bir iyerarxiya ilə xarakterizə olunur, ailənin başçısı ailə üzvüdür.

Məişət sektorunun rolunu səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricilərin dəyişmə meyillərini təhlil etdikdə onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir miqyası göz qabağındadır. Eyni zamanda, ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışı, gəlirləri və toplanmış potensialı iqtisadi artım amillərinə çevrilməlidir. Amma biz dövlətin ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin artırılmasına şərait yaradılmasına və onların əmanətlərinin investisiyaya çevrilməsi üçün səmərəli institusional mühitin təşkilinə yönəlmiş siyasətini müşahidə etmirik (Məmmədov R.Ş. 2000: s.123).

A. Oleinik “İnstitusional iqtisadiyyat” əsərində qeyd edir: İslahatların uğuru institusional transformasiyaların nə qədər tez həyata keçirilməsindən asılıdır. Keçid iqtisadiyyatında, bazar tipli ev təsərrüfatında fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatının transformasiyası olmadan aparılan islahatlar heç vaxt nəticə verməyəcəkdir.

Bu baxımdan, milli təsərrüfat sisteminin transformasiyası şəraitində ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, ev təsərrüfatlarının maliyyəsi anlayışının, onların maliyyə sistemində yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi vacib görünür.

1.2. Milli iqtisadi sistemin transformasiyası şəraitində ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının formalaşması və xüsusiyyətləri

Cəmiyyətin sosial strukturunda və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər ev təsərrüfatlarının sayında, ölçüsündə və strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Cəmiyyətin inkişafında ev təsərrüfatlarının rolu çoxşaxəlidir. Onda insan mənəvi və emosional ünsiyyətə olan tələbatını ödəyir, burada insanların istehlakının və məişətinin təşkili həyata keçirilir.

Hazırda cəmiyyət iqtisadiyyatın inkişafı üçün investisiya resurslarının cəlb edilməsi üçün çox perspektivli əsas kimi ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin dərin və hərtərəfli öyrənilməsini getdikcə daha çox tələb edir.

Oxşar nöqtəyi-nəzəri M.A. Abramova və J.C. Aleksandrov qeyd edir ki, “vətəndaşların maliyyəsi qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyənin mühüm elementidir və böyük və artan, o cümlədən ölkə iqtisadiyyatının inkişafına investisiya mənbəyi kimi” əhəmiyyətə malikdir (Шахова Г.Я. 2003: с.105).

Ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinin ilk araşdırmalarını ingilis siyasi iqtisadının klassiki U. Petti “Siyasi arifmetika” kitabında aparıb, burada ev təsərrüfatlarının gəlirləri, yeməkləri, geyimləri, yaşayış şəraiti haqqında məlumatlar təhlil edilib. İstehlakın gəlir səviyyəsindən asılılığının qanunauyğunluqlarına dair E.Engelin tədqiqatları da məlumdur.

Yeni sosial-iqtisadi şərait (bazar münasibətlərinin formalaşması və 90-cı illərdə əhalinin əksəriyyətinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi) ev təsərrüfatlarına fərqli münasibət tələb etdi, burada nəzərə aspektindən (sosial-demoqrafik və ya sırf) iqtisadi və davranış məqamlarına daha çox diqqət yetirilir. Bu konsepsiyalara uyğun olaraq, ev təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətin mühüm subyektlərindən birinə çevrilir, onun nəticələri təkcə ayrı-ayrı ailənin deyil, həm də bütün əhalinin rifahından asılıdır.

Eyni zamanda, son dövrlərə qədər ölkəmizdə ev təsərrüfatlarına kifayət qədər diqqət yetirilmir, onların inkişafının əsasən sosial-demoqrafik aspektləri öyrənilir, yeni idarəetmə formasına keçid ev təsərrüfatlarının iqtisadi tədqiqatlarına marağın artmasını əvvəlcədən müəyyən edirdi. Bu, ilk növbədə, təsərrüfat tərəfindən

tamhüquqlu təsərrüfat subyekti statusu alması, onda yeni funksiyaların yaranması və bərpası ilə bağlıdır. Ev təsərrüfatları ölkədə səmərəli tələbin formalaşmasını müəyyən edir, onların yığımları investisiya mənbəyinə çevrilə bilər. Beləliklə, ev təsərrüfatları daxili iqtisadiyyatın transformasiyasında mühüm rol oynamağa hesablanmış əsas bazar institutlarından birinə çevrilir.

Ev təsərrüfatları mürəkkəb iqtisadi hadisələrdir. Ev təsərrüfatlarını tədqiq edən iqtisadçılar öz tədqiqatlarında əsasən onun xarici əlaqələrini öyrənmişlər: - bütün milli iqtisadiyyata təsirini və bu iqtisadiyyatın ona əks təsirini. “Amma ev təsərrüfatının özündə çox mürəkkəb iqtisadi proseslər gedir. Müasir iqtisad elmi hesab edir ki, əmtəə və xidmət istehsalı ev təsərrüfatı daxilində həyata keçirilir, lakin bu istehsal xarici iqtisadi qiymət almır” (Лучкина Л. 2004: с.111).

Ev təsərrüfatı çox vaxt birlikdə yaşayan və birgə ev təsərrüfatına rəhbərlik edən şəxs və ya şəxslər qrupu kimi müəyyən edilir. Çox vaxt “ailə” anlayışının sinonimi kimi “ev” anlayışı istifadə olunur. Əslində, bu istifadə tamamilə düzgün deyil. Ailədən fərqli olaraq, ailə bir şəxs, bir neçə ailə ilə təmsil oluna bilər və ya qohum olmayan insanlar da daxil ola bilər.

Beləliklə, A. Oleinik qeyd edir ki, bir çox hallarda “məişət” termini digər mühüm anlayışla - “ailə” anlayışı ilə kəsişir və ya qarşılıqlı tamamlama və ya əvəzetmə münasibətində olur. Ona görə də iki “ailə” və “ev” anlayışlarını dərhal ayırmaq lazımdır. “Ailə” ümumi ailə və ailə bağları ilə birləşən qrup kimi başa düşülür ki, bu da mütləq ümumi büdcəyə malik deyildir. “Ailə” ümumi vəzifələr, yaşayış yeri, büdcə və adətən ailə-qohumluq əlaqələri ilə birləşən insanlar qrupudur (Жеребин В.М., Романов А.Н. 2010: с.196).

Çox tez-tez praktikada “ev təsərrüfatı” və “ailə” anlayışları eynidir, lakin ev təsərrüfatlarının üzvləri mütləq eyni ailəyə aid deyillər. Bundan əlavə, ev təsərrüfatlarına sadalanan bəzi xüsusiyyətlərə malik olmayan, hərəkətlərində müstəqil olmayan şəxslər daxildir. Bunlara oxşar qurumlarda yaşayan şəxslər uzun müddətli müalicə alanlar, uzun müddətli həbsdə olanlar, orduda çağırışçılar, qocalar evində yaşayanlar daxildir.

“Ailə”, “ev” anlayışlarının geniş yayılmış qarışıqlığını da qeyd etmək lazımdır.

Ailə nikah və ya qohumluq əsasında ümumi həyat və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan insanların birliyi deməkdir.

Ev təsərrüfatının ayrılması üçün əsas meyarlar iki əlamətdir: birgə yaşayış və birgə ev təsərrüfatının aparılmasıdır.

Müəlliflər A.Z. Dadaşev və D.G. Chernik ev təsərrüfatını birlikdə yaşayan, ümumi ev təsərrüfatına rəhbərlik edən insanlar kimi müəyyənləşdirir. Bununla belə, ailədən fərqli olaraq, ev təsərrüfatlarına qohum olmayan, lakin gəlirdən öz payını ailə büdcəsinə köçürən şəxslər daxil ola bilər. Ev təsərrüfatı öz gəlir mənbəyinə malik bir nəfərdən ibarət ola bilər (Шумпетер Й. 2001: с.105).

İqtisadi nəzəriyyədə “ev təsərrüfatı” termini ümumi büdcə və yaşayış yeri ilə birləşmiş bir və ya bir neçə şəxsdən ibarət olan, iqtisadiyyatı resurslarla təmin edən və onlar üçün əldə edilən pul vəsaitlərini mal və xidmətlərin alınması, insanın maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edən iqtisadi vahid kimi şərh olunur. Ev təsərrüfatı anlayışı bütün istehlakçıları, işçiləri, xırda və iri kapitalın, torpağın, istehsal vasitələrinin sahiblərini, ictimai istehsalda işləyən və işsizləri birləşdirir (Кашин Ю. 2005: с.43).

Azərbaycan statistikasında aşağıdakı tərif qəbul edilmişdir: “ev təsərrüfatı - bir yaşayış yerində və ya yaşayış sahəsinin bir hissəsində daimi yaşayan və özlərini yemək və həyat üçün lazım olan hər şeylə birlikdə təmin edən, ümumi ev təsərrüfatını aparən iki və ya daha çox insandır, yəni öz vəsaitlərini tamamilə və ya qismən birləşdirmək və ya xərcləmək, bir yaşayış yerində və ya yaşayış sahəsinin bir hissəsində daimi yaşayan və eyni yaşayış yerində daimi yaşayan hər hansı digər insanlarla ümumi təsərrüfat aparmaq üçün vəsait toplamadan özünü həyat üçün lazım olan hər şeylə təmin edən bir şəxsdir.

Müxtəlif tədqiqatçılar təsnifat meyarlarından asılı olaraq ev təsərrüfatlarının növlərini fərqləndirirlər: şəhər və kənd ev təsərrüfatları, gəlir səviyyəsinə görə, demoqrafik vəziyyətə görə, mənzil vəziyyəti haqqında, məşğulluq növünə görə, əmək potensialı və s.

Fikrimizcə, tədqiqatımızın məqsədlərini rəhbər tutaraq, A. Oleinik tərəfindən təklif olunan təsnifatdan istifadə etmək məsləhətdir.

- komanda təsərrüfatında fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatı;
- bazar mühitində fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatı;
- komanda iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatı.

Bu təsnifat, fikrimizcə, bu gün ölkəmizin ev təsərrüfatlarının vəziyyətini ən tam şəkildə əks etdirir.

1. Komanda iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatları - insan kapitalının təkrar istehsalı burada bir sıra problemlərlə üzləşir. Xarici mühitin sabit xarakterinə baxmayaraq, “məişət”in gündəlik həyatı istehlak mallarının və xidmətlərin qıtlığı ilə çətinləşir. Başqa bir vəziyyətdə rutin, ərzaq və paltar almaq proseduru çox vaxt, səy və zehni emosiyalar tələb edən bir prosesə çevrilir. Bundan əlavə, totalitar dövlət şəxsi sferanın qorunmasına yalnız minimal təminat verir, lazım gəldikdə ona müdaxilə etmək hüququnu özündə saxlayır.

Ümumiyyətlə, komanda iqtisadiyyatı çərçivəsində şəxsi həyatın dövlət tərəfindən qorunan sferasının mövcudluğundan danışmaq çətinidir. Bu, ailənin və “ev təsərrüfatının” genişlənməsinə xüsusilə güclü ehtiyacın səbəbidir: fərdin şəxsi məkanını yalnız bu təşkilatlar qoruya bilər.

Kəsirli iqtisadiyyatda “ev təsərrüfatının” formalaşmasının iqtisadi əsası onun əsasında qıt mallara, resurslara və qarşılıqlı xidmətlərin göstərilməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən “əlaqələrin” yaradılması proseslərinə çıxış imkanlarını genişləndirməkdir (Чобану К.Г. 2007: с.69).

Bu, məişət əlaqələrinin strukturuna da aiddir: dostlar və tanışlar çox vaxt çatışmazlıqlara çıxışı təmin etməkdə potensial “faydalılıqları” əsasında seçilirdilər.

Ev təsərrüfatlarının dövlətdən yüksək dərəcədə asılılığı komanda iqtisadiyyatını etokratik sistem kimi səciyyələndirməyə imkan verir: “Konkret sosial qrup dövlət hakimiyyətinin sükanı arxasına və dövlət resurslarının bölüşdürülməsi kanallarına nə qədər yaxındırsa, onun iqtisadi inkişafı bir o qədər yüksəkdir”. Buna görə də, “ev təsərrüfatı”, ilk növbədə, dövlət siyasətinin mövqeyinə əsaslanaraq icarə almasına imkan verən istiqamətləri ilə maraqlanır: pensiya, mənzil-kommunal siyasəti, sosial təminat siyasəti, təhsil sahəsi, sosial təminat siyasətidir.

2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində “məişət” qıt əmtəə və xidmətlərin axtarışı və onlar üçün növbəyə durmaqla bağlı vaxt itkisindən xilas olur. Getdikcə daha az “ünsiyyət” rolunu oynamağa başlayır, yerini pula verir. Bu, birincisi, istehlakçı davranışının özünün optimallaşdırılmasını təkmilləşdirir. İkincisi, onun əsas gəlir mənbəyi olan ev təsərrüfatının əmək bazarında olması daimi monitorinq tələb edir.

Beləliklə, “ev təsərrüfatının” əsas gəlir mənbələri bazarın müəyyən etdiyi sahəyə keçir və bu da ev təsərrüfatının dövlətdən minimum asılılığına səbəb olur. Dövlətin fəaliyyəti yalnız o dərəcədə maraqlıdır ki, dövlət əmək bazarında (əmək məcəlləsi vasitəsilə) və onun gəlirlərinin bir hissəsini tələb etdiyi halda əməliyyatların təminatçısı kimi çıxış etsin.

3. Keçid dövrü institusional mühitin qeyri-müəyyənliyi və qeyri-sabitliyi ilə bağlıdır. İslahatlar nə qədər fəal aparılırsa, “məişətə” təsir bir o qədər güclü və dağıdıcı olur və nəticədə insanın keçirdiyi diskomfort və özünə inamsızlıq hissi, baş verən hadisələrə nəzarətin olmaması bir o qədər güclü olur. Beləliklə, keçid iqtisadiyyatında “ev təsərrüfatlarının” məqsədinin sağ qalmaq, “ev təsərrüfatının” qoruyucu funksiyalarını qorumaq istəyi kimi tərifli aşağıdakılardan ibarətdir (Friedman M. 2002: p.79).

Ev təsərrüfatlarının sosial təkrar istehsal sistemində artan rolu kontekstində ev təsərrüfatlarının vahidlərinin nəzərdən keçirilməsi üçün müxtəlif yanaşmalara ehtiyac var: ev təsərrüfatlarının iqtisadi sistemin ayrı-ayrı vahidləri kimi öyrənilməsinə nəzərdə tutan mikro səviyyədə və makro səviyyədə, bu da xalq təsərrüfatının sektoru kimi ev təsərrüfatlarının məcmusunu öyrənməyə imkan verir.

Mikroiqtisadi təhlil ev təsərrüfatlarının funksiyalarını, onların iqtisadi davranışlarını ətraflı öyrənməyə imkan verir. Bu səviyyədə ev təsərrüfatlarının iqtisadi vəziyyəti və potensialı, onların gəlirləri, xərcləri, yığımları araşdırılır və qiymətləndirilir (Məmmədov R.Ş. 2000: s.153).

Makroiqtisadi təhlil bizə ev təsərrüfatlarını davranışı bütövlükdə əhalinin mövqeyini və iqtisadi maraqlarını əks etdirən və milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərən iqtisadi vahidlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Ona görə də biz ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin ölkə ÜDM-də payı, ev təsərrüfatlarının

son istehlakı və sair kimi məcmu göstəriciləri araşdırırıq.

Milli mühasibat uçotunun konsepsiyasına görə, “Ev təsərrüfatları” sektoru oxşar iqtisadi maraqları, funksiyaları, davranışları və maliyyə mənbələri olan rezident fiziki institusional vahidlərin məcmusudur. Bu sektor istehlakçı qismində olan fərdləri və ayrı-ayrı şəxslər qruplarını, eləcə də istər hüquqi, istərsə də iqtisadi baxımdan öz sahibinin ev təsərrüfatından ayrılı bilməyən əmtəə və xidmətlər istehsalı üzrə əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətini əhatə edir.

BMHS metodologiyası “ev təsərrüfatı” anlayışını aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasında müəyyən edir (Чобану К.Г. 2007: с.89):

- eyni binada yaşayan insanların kiçik qrupları;
- öz maliyyə və digər resurslarının idarə olunması ilə bağlı qərar qəbul etməkdə müstəqilliyə malik olmaq;
- gəlirlərinin və toplanmış əmlakının bir hissəsini və ya hamısını birləşdirmək;
- müəyyən növ əmtəə və xidmətlərin, əksər hallarda mənzil və qida məhsullarının birgə istehlakına rəhbərlik etmək.

Fikrimizcə, ev təsərrüfatlarına birlikdə yaşamayan, lakin ümumi büdcəyə malik olan şəxslər də daxil ola bilər (bunun misal olaraq dünya üzrə pul köçürmələri edən miqrantların çoxluğunu göstərmək olar). Üstəlik, ev təsərrüfatının hər üç əlaməti ekvivalentdir (birgə yaşayış, ümumi büdcə, ailə bağları). Üçdən iki əlamətin olması isə ev təsərrüfatı kimi iqtisadi vahidin mövcudluğundan xəbər verir. Baxmayaraq ki, ev təsərrüfatlarının maliyyəsini nəzərdən keçirərkən, üstünlük təşkil edən xüsusiyyət ümumi büdcənin olması olmalıdır.

Ev təsərrüfatları cəmiyyətdə yaradılmış maddi nemətlərin və xidmətlərin son istehlakçılarıdır. Eyni zamanda, onlar həm də maddi nemətlər və ya maddi və qeyri-maddi xidmətlərin istehsalçısı ola bilərlər. Ev təsərrüfatlarının ayrı-ayrı üzvləri iqtisadiyyatın digər sahələrinin - maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisələrinin, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının işçiləri ola bilər (Friedman M. 2002: p.98).

Ev təsərrüfatları ilkin gəlirin əksəriyyətini təhsil və gəlirin ilkin bölgüsü yolu ilə istehsal edir və alırlar. Bundan əlavə, onlar öz istehlakları və bazarda satış üçün

öz məhsullarını istehsal edirlər ki, bu da bazar münasibətləri şəraitində əhəmiyyətli ölçüyə çatır. Ailə üzvləri cari transfertlərin əhəmiyyətli hissəsini gəlir və əmlak vergiləri, sosial sığorta haqları və digər ödənişlər şəklində ödəyir, bütün cari köçürmələri pensiya, sosial yardım, iqtisadiyyatın bütün sahələri tərəfindən təmin edilən səhiyyə, uşaq müavinətləri və təhsil xidmətləri şəklində nağd və təbii formada alırlar.

Ev təsərrüfatları ölkənin son məhsulunun əsas hissəsini (yəni istehsal olunan və idxal edilən əmtəə və xidmətlərin həcmi) son istehlak və yığım üçün xərclər şəklində istehlak edirlər.

Ailə üzvləri əmanətlərini maliyyə institutlarında saxlayır, müxtəlif bank olmayan qurumların üzvüdürlər. Beləliklə, ev təsərrüfatlarının iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə çoxsaylı və müxtəlif maliyyə əlaqələri var. Bu o deməkdir ki, ev təsərrüfatlarının maliyyə vəziyyətinin təhlili digər təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsindən, xüsusən də dövlət maliyyəsindən ayrılıqda mümkün deyil. Axı ölkə təsərrüfatlarının üzvləri bütün səviyyələrdə ölkənin dövlət büdcəsinin bütün bölmələrinin maliyyə və pul ehtiyatlarının formalaşmasında və istifadəsində iştirak edirlər.

İstənilən təsərrüfat o zaman fəaliyyət göstərir ki, o, öz fəaliyyəti prosesində gəlir əldə etsin və onların hesabına xərcləri həyata keçirsin. Bu şübhəsiz fakt həm özəl, həm də dövlət iqtisadiyyatına münasibətdə eyni dərəcədə doğrudur. Söhbət dövrüyyə sistemi kimi ölkənin iqtisadi orqanizmini qidalandıran ölkənin pul və maliyyə axınlarından gedir. Lakin bu günə kimi elmi dairələrdə və praktikantlar arasında maliyyənin mahiyyətini və funksiyalarını, maliyyə münasibətlərinin əhatə dairəsini anlamaqda birlik yoxdur. İndiyə qədər elm maliyyə və pulun ayrılması məsələsini müzakirə edirdi, maliyyənin hərəkəti harada başlayır və harada bitir, real həyatda bu kateqoriyalar arasında əsaslı fərq vardır (Кашин Ю. 2005: с.44).

Azərbaycan iqtisad elmində maliyyə, maliyyə münasibətləri ideyası zaman keçdikcə dəyişdi və çevrildi, onu da qeyd edirik ki, yerli iqtisadçılar arasında bu kateqoriyanın mahiyyətinin tərfi ilə bağlı hələ də vahid fikir yoxdur.

“XVII əsrin sonlarından etibarən maliyyə sözü dövlət mülkiyyətinin bütün

məcmusunu və ümumiyyətlə, bütün dövlət təsərrüfatının vəziyyətini ifadə etməyə başladı. Dövlətin sərəncamında olan bütün maddi sərvətlərin - onun gəlirləri, xərcləri və borcları mənasında bu söz indi də başa düşülür. Beləliklə, daha dəqiq desək, maliyyə elmini dövlətin maddi tələbatını ən yaxşı şəkildə necə ödəmək haqqında elm kimi müəyyən etmək olar” (Жеребин В.М., Романов А.Н. 2010: p.98).

19-cu əsrin 20-ci illərində maliyyə ictimai məhsulun yenidən bölüşdürülməsi ilə milli gəlir arasında əlaqə kimi şərh olunurdu. M.G. Bronski yazırdı ki, əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğu ilə maliyyə sistemi “iqtisadi siyasətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq ölkənin milli gəlirinin yenidən bölüşdürülməsi ilə məşğul olur” (Friedman M. 2002: p.113).

Prof. J.A. Drobozina hesab edir ki, “maliyyə, ilk növbədə, bölüşdürmə kateqoriyasıdır. Onların köməyi ilə milli gəlirin təkrar bölgüsü və ya yenidən bölüşdürülməsi həyata keçirilir” və hesab edir ki, “maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi ÜDM və milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətləri ifadə edir” (Олейник А. 2001: с.116).

Təkrar istehsal nəzəriyyəsinin nümayəndələri (D.A. Allaxverdyan, V.K. Sençaqov, M.K. Şermenev) maliyyəni bütün təkrar istehsal prosesinin (istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak), o cümlədən istehsalda yaranan pul münasibətlərinin bütün toplusunun kateqoriyası hesab edirlər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mübahisəli məsələ maliyyə elminin müstəqil predmeti kimi ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin ayrılması ilə bağlıdır və ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin maliyyə sistemindəki yeri ilə bağlı heç bir əminlik yoxdur.

Beləliklə, aydındır ki, iqtisadiyyatın ekvivalent təsərrüfat subyekti kimi ev təsərrüfatının rolu və yeri, habelə dövlət maliyyəsi və müəssisələrin maliyyəsi ilə birlikdə ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin ayrılması bütün xarici alimləri tərəfindən tanınmır.

Belə ki, G.B. Polyak qeydlərində ev təsərrüfatlarının maliyyəsi yalnız bu yaxınlarda maliyyə sistemində bir keçid kimi daxil edilmişdir. Ailə büdcəsinin formalaşmasında və ondan istifadə olunmasında əhalinin maliyyə münasibətləri

ölkənin səmərəli tələbatının tənzimlənməsində son dərəcə vacibdir. Yaradılan ÜDM-in əmtəə və xidmətlər şəklində müəyyən hissəsi ailə büdcəsindən keçir. Cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri nə qədər yüksək olarsa, onun istehsal olunan maddi sərvətlərə tələbatı nə qədər yüksək olarsa, müəssisənin iqtisadi vəziyyəti bir o qədər sabit olar (Friedman M. 2002: p.129).

H.A. Lupei hesab edir ki, ÜDM-in və şəxsi gəlirin yaradılmasında, ilkin bölüşdürülməsində və istifadəsində həlledici əhəmiyyət kəsb edən təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsindən fərqli olaraq, əhalinin maliyyəsi tabe, lakin eyni zamanda maliyyə münasibətlərinin ümumi sistemində mühüm rol oynayır (Чобану К.Г. 2007: с.109).

Beləliklə, ev təsərrüfatlarının maliyyə sisteminin bir həlqəsi olması ilə bağlı fikir, fikrimizcə, qismən planlı iqtisadi sistem dövründə ev təsərrüfatlarının müstəqil təsərrüfat subyektlərinə diqqət yetirilməməsi ilə əlaqədar olaraq nəhayət formalaşmamış və tabe rolunu oynamışdır.

1.3. Ev təsərrüfatının gəlirlərindən istifadə mexanizmi və onların maliyyə davranışları

Maliyyə vəsaitlərinin hərəkət forması olan və milli gəlirin bölüşdürülməsini təmin edən maliyyə axınları istehsal və istehlakı əlaqələndirərək təkrar istehsal dövrünün bu mərhələlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Maliyyə axınları vasitəsilə reproduktiv proseslərin idarə edilməsinin səmərəli mexanizmini yaratmaq üçün cəmiyyətin maliyyə resurslarının hərəkəti ilə əlaqəli iqtisadi proseslərin çoxşaxəli xarakteri və onlara vasitəçilik edən iqtisadi kateqoriyalar haqqında hərtərəfli bilik lazımdır (Pigou A. 2005: p.86).

İqtisadiyyatda, xüsusən onun transformasiyası dövründə iqtisadi subyektlər arasında yeni münasibətlər yaranır. Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının transformasiyası prosesində həm də diqqətə layiq proseslər gedir.

Ev təsərrüfatlarının “özünü təmin etmə qabiliyyətinin” artması, resursların aktiv mübadiləsindən imtinası maddi vəziyyətin pisləşməsi və pul gəlirlərinin olmaması deməkdir. Bu baxımdan, nağd gəlirlərin müvafiq artımı ilə ev

təsərrüfatlarının “təbiiləşməsi”nin azalması ev təsərrüfatlarının bazar statusunun formalaşması və onların iqtisadiyyatın digər sahələri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi amillərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Bizim fikrimizcə, mühüm tendensiya tədqiqatımızın sahəsini müəyyən edən tendensiyadır: ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin dövlət maliyyəsi və müəssisə maliyyəsi ilə eyni səviyyədə meydana çıxmasıdır.

Ev təsərrüfatlarının istehsal fəaliyyəti nəticəsində yaranmış təsərrüfatların sərəncamında olan vəsaitlərin məcmu fondu kimi ola bilən təsərrüfat maliyyə resurslarına nəzər salmaq. Fikrimizcə, bu tərif “və qeyri-istehsal fəaliyyəti” sözləri ilə tamamlanmalıdır, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatları qiymətli kağızların, daşınmaz əmlakın, əmanətlərin mülkiyyətçiləri kimi də çıxış edə bilər ki, bu da istehsal fəaliyyətini deyil, maliyyə resurslarını nəzərdə tutur.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə resursları bütövlükdə cəmiyyətin maliyyə resurslarının dövryyəsi ilə sıx bağlıdır. Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi dövlət maliyyəsi ilə (büdcələr - regional, yerli və büdcədənkənar fondlar), müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsi ilə, habelə maliyyə bazarı ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların arasında davamlı maliyyə axınları var. Ev təsərrüfatları ilə dövlət arasında maliyyə axınlarının daimi hərəkəti vardır.

Ev təsərrüfatları işçiləri dövlət sektoru üçün işçi qüvvəsi ilə təmin edir, öz istehsalı olan mal və xidmətləri dövlətə satır. Bunun üçün ev təsərrüfatları əmək haqqı və gəlir əldə edirlər. Bundan əlavə, büdcəyə və büdcədənkənar fondlara vergi, rüsum və ayırmaların ödənilməsi zamanı maliyyə münasibətləri yaranır. Eyni zamanda ev təsərrüfatları dövlətdən müxtəlif nağd pul köçürmələri alır.

Maliyyə axınları müəssisələr, təşkilatlar, şirkətlər olan ev təsərrüfatlarından yaranır. Onlardan mal və xidmətlər alan ev təsərrüfatları onlara əldə etdikləri faydaların dəyərini qaytarır. Eyni zamanda hüquqi şəxslər ev təsərrüfatlarını kredit resursları ilə yanaşı, mənfəət, dividend, faiz, icarə haqqı ilə də təmin edə bilərlər (Pigou A. 2005: p.95).

Maliyyə dedikdə, gəlirlərin və əmanətlərin formalaşması prosesində iqtisadiyyatın mikro, mezo və makro səviyyələrində pul resurslarının bütün çeşidli

fondlarının formalaşması və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlərin müəyyən bir sahəsi müəssisələrin, habelə dövlətin və bələdiyyələrin pul gəlirləri başa düşülür.

“Maliyyə axınları” anlayışı indi olduqca tez-tez əsasən şirkətlərdə və müəssisələrdə maliyyə axınlarının idarə edilməsi ilə əlaqədar tapılır. Beləliklə, V.V. Boçarov “Müəssisələrin və korporasiyaların pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi” əsərində “pul (maliyyə) hərəkətlərinin idarə edilməsi” ifadəsini işlədir, lakin “maliyyə axınları” anlayışının tərfi verilmir (Кашин Ю. 2005: с.43).

H.A. Kolesnikova “Regionun maliyyə və əmlak potensialı: regional idarəetmə təcrübəsi” adlı əsərində qeyd olunur ki, maliyyə axını “iqtisadi və sosial iqtisadi proseslərin idarə olunmasının monetarist üsullarının xeyrinə iqtisadi islahatlar” kəskin dönüş sayəsində aparıcı yerlərdən birini qazanmış yeni növ maddi sərvətlərdir (Романовского М.В. 2007: с.109).

A.R. Qorbunov “Müəssisələrin, rayon idarələrinin və bankların maliyyə axınlarının idarə edilməsi və maliyyə xidmətlərinin təşkili” əsərində qeyd edir ki, maliyyə axını “müəyyən vaxt ərzində şirkətin xərcləri və ya gəlirlərinin hərəkətidir” (Колесникова Н.А. 2006: с.132)

Göründüyü kimi, işlərin böyük əksəriyyətində maliyyə axınları əsasən iri şirkətlərin və korporasiyaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Regional maliyyə axınlarının idarə edilməsi sahəsində bir sıra işləri də qeyd etmək lazımdır.

T.Ş. Tinikaşvili hesab edir ki, maliyyə axınlarının spesifik məzmunu tamamilə aşağıdakı xüsusiyyətlərin mövcudluğu ilə müəyyən edilir: (Гетьмана В.Т. 2010: с.147).

- birincisi, bunlar ÜDM-in və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində formalaşan yığım xarakterli fondlardır;
- ikincisi, son gəlirdir: mallara dəyişdirilməsi nəzərdə tutulan pul vəsaitləri;
- üçüncüsü, onlar əmtəə və xidmətlərin satışı nəticəsində formalaşır: bunlar maddi təminatı olan gəlirlərdir;
- dördüncü, onlar təkrar istehsal prosesinin institusional iştirakçılarının pul vəsaitlərinin hərəkətini əhatə edir və onlardan birinə həmişə xüsusi səlahiyyətlər verilir.

Ən sadə formada maliyyə axını pul resurslarının bir təsərrüfat subyektindən digərinə birdəfəlik (birdəfəlik) hərəkətidir. Bu halda maliyyə və pul vəsaitlərinin hərəkətini ayırd etmək lazımdır. Beləliklə, pul vəsaitlərinin hərəkəti maliyyədən fərqlənir ki, birincisi əmtəə (satıcı) və pul (alıcı) formalarında ifadə olunan müxtəlif ölçülü ekvivalentlərin mübadiləsi aktıdır. Maliyyə axını ekvivalent deyil: məbləği alan onu alır, göndərən isə itirir.

Nəticədə, maliyyə axınları və maliyyə resursları anlayışı bir-birini tamamlayır: maliyyə axınları pul vəsaitlərinin hərəkəti proseslərini əks etdirir, maliyyə resursları isə belə hərəkətin nəticəsidir, yəni vəsaitlərin yığılması prosesidir. Eyni zamanda nağd pul dedikdə pul dövriyyəsinin həyata keçirildiyi formaların bütün spektri başa düşülür.

Fikrimizcə, V.N. Jivalovla razılaşmaq lazımdır. Maliyyə axınlarını müstəqil sosial-iqtisadi kateqoriyaya ayırmaq olar, çünki onlar iqtisadi kateqoriyaların bütün “tələblərinə” cavab verirlər - onlar dəyər şəklində təkrar istehsal dövrünün müxtəlif sahələri arasında sabit, sabit münasibətləri, dövlət və müxtəlif mülkiyyət formalı təsərrüfat subyektləri, habelə ev təsərrüfatları (vergi, təhsil və müxtəlif fondlardan istifadə), istehlak bazarına, qiymətli kağızlar bazarına və valyuta əməliyyatlarına xidmət göstərən, xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi fəaliyyətin digər sahələri əks etdirir.

MHS görə iqtisadiyyatın aşağıdakı sahələri fərqləndirilir (Романовского М.В. 2007: с.128):

- Əsas funksiyası malların və qeyri-maliyyə xidmətlərinin bazarda satılması və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə istehsalı olan institusional bölmələri özündə birləşdirən qeyri-maliyyə korporasiyalarının sektoru;

- Maliyyə korporasiyaları sektoruna əsas funksiyası maliyyə vasitəçiliyi xidmətləri və ya köməkçi maliyyə fəaliyyəti göstərmək olan bütün korporasiyalar daxildir;

- Ümumi dövlət sektoru əsas fəaliyyət növü kimi hökumət funksiyalarını yerinə yetirən institusional bölmələrdən ibarətdir. Dövlət orqanlarının funksiyaları aşağıdakılardır: cəmiyyəti əmtəə və xidmətlərlə onların kollektiv və ya fərdi

istehlakı üçün qeyri-bazar əsasında təmin etmək, transfertlər və subsidiyalar vasitəsilə gəlirləri və sərvətləri yenidən bölüşdürməkdir.

- Ümumi dövlət sektorunun institusional bölmələri öz fəaliyyətlərini büdcə vəsaitləri, büdcədən kənar fondlar hesabına, habelə əmlak gəlirləri, bazar xidmətlərinin satışı, borclanma hesabına həyata keçirirlər;

- Məişət sektoru əsas funksiyaları əmtəə və xidmətlərin istehlakı, o cümlədən satış və şəxsi istifadə üçün əmtəə və xidmətlərin istehsalı olan ev təsərrüfatlarının məcmusudur;

- Qeyri-kommersiya sektoru ev təsərrüfatları tərəfindən maliyyələşdirilən və nəzarət edilən qeyri-bazar qeyri-kommersiya təşkilatlarından ibarətdir.

S.B. Deryagin maliyyə axınlarının aşağıdakı növlərini ayırmağı təklif edir: (Чобану К.Г. 2007: с.88).

- iqtisadiyyatın qeyri-maliyyə sektorunun müəssisələri;
- maliyyə müəssisə və təşkilatları;
- fiziki şəxslər;
- regional və yerli büdcələr;
- regional iqtisadiyyatda federal büdcə.

Maliyyə resurslarının və maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin ən dolğun şərhini, fikrimizcə, N.R. Geronin: ev təsərrüfatlarının maliyyə resursları onların sərəncamında olan, son istehlak (maddi, sosial və digər tələbatların ödənilməsi) və toplanması məqsədilə istifadə olunan vəsaitlərin məcmusudur demişdir. Bu yığılma ev təsərrüfatlarının kapitalını təşkil edən bütün aktivlərin dəyərinin dəyişməsinə aiddir.

Ya ev təsərrüfatlarının qeyri-maliyyə aktivlərinə (daşınmaz əmlak, torpaq, qiymətli əşyalar) və ya maliyyə aktivlərinə (pul vəsaitləri, depozitlər, qiymətli kağızlar) yatırılan əmanətlərin çevrilmə prosesini müəyyən edən əmanət vasitəsilə gəlir və kapital axınının qarşılıqlı əlaqəsidir.

MHS investisiyaları maliyyə (maliyyə aktivləri) və qeyri-maliyyə (qeyri-maliyyə aktivlərinə kapital qoyuluşları) ayırır. Ev təsərrüfatlarının qeyri-maliyyə aktivləri onların real kapitalının iqtisadi əsası kimi çıxış edir, ev təsərrüfatlarının

sərvətinin kapital hissəsini təşkil edir. Aşağıdakı qeyri-maliyyə aktivləri fərqləndirilir:

- vətəndaşlara məxsus daşınmaz əmlakın (mənzillərin, binaların, bağ evlərinin və s.) əldə edilməsini (azaldılmasını) özündə əks etdirən ümumi əsas kapitalın formalaşması; şəxsi yardımçı və şəxsi təsərrüfatların əsas fondları, təsərrüfat müəssisələrinin əsas vəsaitləri;

- mal-material ehtiyatlarında dəyişikliklər (şəxsi yardımçı təsərrüfatları olan ev təsərrüfatları üçün; təsərrüfat və hər hansı digər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün (məsələn, məişət ticarət müəssisələri üçün alınmış, lakin hələ satılmamış məhsulların ehtiyatları şəklində və s.);

- torpaq və qeyri-maddi aktivlərin xalis alışları;

- qiymətlilərin xalis alışı: sənət əsərlərinin, qiymətli daşların və qeyri-sənaye metallarının, antikvarların, kolleksiyaların alqı-satqısı, yəni. zaman keçdikcə köhnəlməyən, istehlak üçün istehsal və istifadə olunmayan, lakin ev təsərrüfatının sərvətini qorumaq və artırmaq üçün əldə edilir.

Maliyyə aktivləri, sahibinə (kreditora) əvvəllər müəyyən edilmiş müəyyən şərtlərlə başqa vahiddən (borcludan) ödəniş (və ya bir sıra ödənişlər) almaq hüququnu verən maliyyə tələbləri şəklində olan aktivlərdir.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə aktivlərinin əsas komponentləri bunlardır: (Friedman M. 2002: p.69).

- Milli və xarici valyutada nağd pul;

- Banklarda manat və xarici valyuta ilə depozitlər, o cümlədən plastik kartlar üzrə məbləğlər;

- Ev təsərrüfatlarının qiymətli kağızlara investisiyaları;

- Ev təsərrüfatlarının sığorta haqlarının ehtiyatı;

- Ödənilməmiş əmək haqqı və pensiyalara dair iddialar.

Likvidliyə üstünlük verilməsinə və nəticədə mütəşəkkil olmayan ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin həcminə təsir edən amillər arasında aşağıdakıları ayırmaq olar (Колесникова Н.А. 2006: с.144):

- gəlirin məbləği və onun alınması ilə xərclənməsi arasındakı fasilənin

müddəti. Deməli, insan öz gəlirinin səviyyəsinin qanunauyğunluğuna və kafiliyinə əmin deyilsə, təbii ki, o, əmanətlərini nağd şəkildə saxlamağa üstünlük verəcək;

- gələcək faiz dərəcəsi ilə bağlı risk və qeyri-müəyyənlik. Deməli, nağd pula ehtiyac borc öhdəliyinin müddəti bitməmişdən əvvəl yarana bilərsə, onda sonuncunun alınması və gələcəkdə nağd pula çevrilməsinin sadəcə pul saxlamaqla müqayisədə zərərə çevrilməsi riski var;

- veksəl ödənilmədikdə, ümumiyyətlə, əmanətsiz qalmaq qorxusu;

- nağd pulun saxlanması xərcləri və pul vəsaitlərinin əldə edilməsi üsullarının ucuzluğu və etibarlılığı. Əgər insan ehtiyac duyduğu vəsaiti tərəddüd etmədən əldə edə bilirsə, hərəkətsiz nağd pul saxlamağa ehtiyac yoxdur.

Beləliklə, ev təsərrüfatlarının əmanətləri bir tərəfdən maliyyə münasibətlərinə və maliyyə sisteminə daxildir; digər tərəfdən, onlar ÜDM-in istehlaka və toplanmaya bölüşdürülməsi, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin istifadəsi problemləri ilə əlaqələndirilir, belə ki ictimai təkrar istehsal münasibətləri sistemə daxil edilir. Qərb elmində ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin öyrənilməsinə iki yanaşma mövcuddur.

Birinci yanaşmanı klassik məktəb (A. Smit, D. Rikardo. D. S. Mill) qəbul edir, burada əhalinin əmanətləri kapital yığımı kimi qəbul edilirdi. Bu yanaşma uzun müddət əsas olaraq qaldı. İnsanların gəlirləri və sərvəti onların kapital fondu ilə təxminən eyni sürətlə artır. İnvestisiya kapitalın yığılmasını təşviq edir. İnvestisiya dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, iqtisadi artım tempi də bir o qədər yüksək olarsa, milli gəlir də bir o qədər sürətlə artır və həyat səviyyəsi yüksəlir. İnvestisiya səviyyəsi əsasən əmanətlərin səviyyəsi ilə müəyyən edilir (Шумпетер Й. 2001: с.93).

Cəmiyyət öz resurslarının bir hissəsini istehlak mallarının istehsalından çəkməsə, kapital malı istehsal edə bilməz. Ən qənaətcil olanlar dərhal istehlakdan çəkinir və ya istehlak malları alır, ya da gəlirlərinin bir hissəsini bunu edən başqa insanlara köçürür. Ona görə də əmanət olmadan investisiya ola bilməz. Beləliklə, qənaət tərəqqinin inkişafının əsas səbəbidir.

Başqa bir yanaşma qənaət nəzəriyyəsində inqilab etdi. Əvvəllər hesab edilirdi ki, ev təsərrüfatlarının əmanətləri gəlirlərinin bir hissəsi kimi faiz dərəcəsi

asıldır və bu, artdıqca ev təsərrüfatları daha çox yığmağa meyillidirlər. Keynsçilər hesab edirlər ki, əmanətlər gəlirdən asıldır.

C.Keyns də başqa bir ənənəvi nöqteyi-nəzərdən razı deyildi. Yığılmış əmanətlər ənənəvi şərtsiz yaxşılıq deyil. Məsələn, əgər hədəf investisiya azalarsa və insanlar qənaət dərəcəsini eyni səviyyədə saxlamağa çalışırlarsa, o zaman istehlak xərcləri məcmu tələbi kifayət qədər kompensasiya edə bilməyəcək. Nəticə satılmayan mallar, istehsal və gəlirlərin azalması, işsizlikdir. Bu, azalma əmanətçiləri öz əmanət faizlərini investorların xərcləməyə hazır olduqları səviyyəyə endirməyə məcbur edənə qədər davam edəcək. Buna görə yüksək əmanət dərəcəsi yüksək investisiya dərəcəsi üçün ilkin şərt deyil.

C.Keyns sübut etdi ki, bunun üçün özəl investisiya kifayət deyil, dövlət investisiyası da tələb olunur ki, bu da onun çıxardığı multiplikator qaydası vasitəsilə ümumi istehsalın, gəlirin və məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır. Multiplikator “real gəlirdə belə bir artıma səbəb olmaq üçün məşğulluğun nə qədər artmalı olduğunu göstərir ki, bu da iqtisadi prosesin iştirakçılarını lazımi miqdarda əlavə yığımları təxirə salmağa vadar edə bilər” (Романовского М.В. 2007: с.116).

Əmanətlər faiz dərəcəsinin dəyişməsindən daha çox gəlirdəki dəyişikliklərə cavab verir, investisiyalar isə əksinə, gəlirdəki dəyişikliklərdən daha çox faiz dərəcəsinə cavab verir. Əgər investisiyalar kifayət deyilsə, onda multiplikatorun fəaliyyəti nəticəsində gəlir səviyyəsi aşağı, gəlirin aşağı səviyyəsində isə qənaət əhəmiyyətsiz olur. Yüksək gəlir səviyyəsi yüksək səviyyədə əmanət yaradır və bu halda, ekvivalent ölçüdə planlaşdırılan investisiyaları stimullaşdırmaq üçün faiz dərəcəsi aşağı salınmalıdır.

İnvestora daha yüksək gəlirlilik vəd edən layihələrin həyata keçirilməsində ən sərfəli investisiya imkanları istifadə olunur və əlavə kapital qazanmaları mümkündür. Sabit istehlak səviyyəsi ilə qənaət edilmiş gəlirin payı artacaqdır. İqtisadi artım əhalinin gəlirlərini artırdığı kimi, insanların yığmağa meyli olduğu gəlirlərin nisbətini də artırır.

Keyns pul gəlirlərinə münasibətdə qənaət davranışının üç növ motivini müəyyən etdi (Шахова Г.Я. 2003: с.148):

1. motiv - əməliyyat və ya müraciət motivi - cari istehlakçı və ya sənaye əməliyyatları üçün nağd pul ehtiyacı;

2. motiv - ehtiyat, yəni gələcəkdə resursların müəyyən bir hissəsini nağd pul şəklində sərəncam vermək qabiliyyətini təmin etmək istəyi;

3. motiv - spekulativ, yəni bazarla müqayisədə, gələcəyin nə gətirəcəyinə dair bilikdən daha yaxşısından sərfəli şəkildə yararlanmaq üçün müəyyən ehtiyata qənaət etmək niyyəti”.

C.Şumpeterin qeyd etdiyi kimi, “Keyns təhlili - cari milli gəlirin təhlili - beş endogen dəyişənlə işləyir, yəni sistem daxilində müəyyən edilən dəyişənlər: milli gəlirin özü, məşğulluq, istehlak, investisiya və faiz dərəcəsidir, həm də “hakimiyyətlərin” hərəkətlərindən asılı olan bir ekzogen dəyişən ilə - pulun miqdarıdır.

Məşğulluq birmənalı olaraq milli gəlirlə müəyyən edilən çox qısa müddətdə yol verilən fərziyyəyə uyğun olaraq təhlildən kənarlaşdırıla bilər. Sonuncunun cari dəyəri, tərifinə görə, cari istehlak və cari investisiyanın cəminə bərabərdir, hər üç dəyər əmək haqqı vahidlərində ifadə edilir. Onda bütün “problemin şərtlərini” nəzərə alaraq deyə bilərik ki, milli gəlirin cari dəyəri C.Keyns tərəfindən “psixoloji qanunlar” adına layiq görülən üç funksiya ilə istehlak funksiyası, investisiya funksiyası və likvidliyə üstünlük funksiyası müəyyən edilir (Pigou A. 2005: p.86).

Keynsçi istehlak funksiyası cari milli gəlirin funksiyası kimi ümumi milli istehlakı (ümumi istehlak xərclərini) təmsil edir və ixtiyari bir postulat ifadə edir ki, sonuncuda hər hansı artım həmişə birincidə, lakin daha az dərəcədə artımla müşayiət olunur. Investisiya funksiyasını bir neçə sözlə ifadə etmək o qədər də asan deyil, o, ümumi investisiyanı və fiziki “sərmayənin bu səviyyəsi ilə təyin olunacaq kapitalın” marjinal səmərəliliyini əlaqələndirir.

Likvidliyə üstünlük funksiyası - o (qənaətkarın) “gələcəkdə istehlakı təmin etmək üçün bu və ya digər formada nə qədər kənara qoyacağına” qərar verərək, hələ də konkret və ya qeyri-müəyyən müddətdə əlində nə qədər pul qoyacağına qərar verməlidir.

Müasir tədqiqatçılar bu məsələyə daha geniş yanaşırlar. Əhalinin əmanətlərinin

iqtisadi sistemdə rolu və yeri haqqında mövcud nəzəri müddəaların işlənilib hazırlanmasında müasir müəlliflər göstərir ki, onların formalaşması mühüm xüsusiyyətlərə malik olan elementləri ehtiva edir. Ənənəvi motivlərlə yanaşı, keçid iqtisadiyyatının inkişafının xüsusiyyətləri ilə bağlı bəzi yeni istiqamətlər də mövcuddur. Məsələn, J. Kornai bir sıra ənənəvi şərtləri təkrarlayaraq, yığım strukturunun formalaşmasını bir sıra əlavə iqtisadi səbəblərlə əlaqələndirir: (Гетьмана В.Т. 2010: с.187).

- xəstəlik, işsizlik, o cümlədən qocalıq zamanı dövlətin bu sahədə üzərinə düşən vəzifələri aradan qaldırdığı həddə vəsaitlərin yığılması;
- yeni və özəl müəssisələr üçün dövriyyə vəsaitlərinin toplanması (o cümlədən təkcə qeydiyyatdan keçmiş deyil, həm də qeyri-qanuni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan);
- bahalı davamlı malların alınması üçün yığılması.

C.Hiks qeyd edirdi ki, “qənaət, dəqiq desək, gəlirlə xərc arasındakı fərq deyil, gəlirlə istehlak arasındakı fərkdir”. Əmanətlər - cari və gələcək istehlakın mənafeələrinin mürəkkəb vəhdətinin həyata keçirilməsi prosesində ödənilən real ehtiyacların dayandığı vasitələrdir.

Ev təsərrüfatlarının əmanətlərin formalaşdırılması və onların investisiya üsulları ilə bağlı qərarları sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hər bir ölkənin sabit və dayanıqlı iqtisadi inkişafında mühüm amildir.

Hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisi real investisiyaların həcmi və strukturu ilə təmin edilir. Lakin bazar tipli iqtisadi sistemdə bu tərəqqi maliyyə investisiyaları vasitəsilə həyata keçirilir, onların köməyi ilə kapital axını və iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmi yaradılır. Fond bazarı və bank sistemi əmanətlərin investisiyalara çevrilməsini təmin edən iqtisadiyyatın bir-biri ilə əlaqəli iki sektorudur.

İE ölkələrdə ev təsərrüfatları investisiya resurslarının ən mühüm tədarükçüsüdür və müxtəlif sosial-iqtisadi funksiyaları yerinə yetirən ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin iqtisadi mahiyyəti, ilk növbədə, onların investisiyaya

çevrilməsi ilə təzahür edir.

Müasir şəraitdə ev təsərrüfatları təkcə cəmiyyətin istehlakçı vahidi kimi deyil, həm də ən mühüm sosial-iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir, onların gəlirlərinin istifadəsi ilə bağlı qərarların iqtisadi deyil, sosial məqsədlər əsasında qəbul edilməsini şərtləndirir. İqtisadi məqsədlərə nail olmaq çox vaxt sosial məqsədlərin daha dolğun həyata keçirilməsinə yönəldilir: qocalığın təmin edilməsi, gələcək nəsillər üçün daha yaxşı başlanğıc şəraitinin yaradılmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatı özünəməxsus təsisat və mexanizmləri yaradır ki, bu da təsərrüfatların əmanətlərinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yolu ilə ev təsərrüfatlarının məqsədlərinə çatmasına şərait yaradır. A.Marşallın qeyd etdiyi kimi, o, bizneslə məşğul olmaq imkanı olmayan insanlara öz əmanətlərindən tam şəkildə bəhrələnməyə imkan verirdi (Гетьмана В.Т. 2010: с.187).

Eyni zamanda, ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin investisiyaya çevrilməsi mexanizmi mübahisəlidir. Əmanət və investisiya arasında bərabərlik yalnız makroiqtisadi tarazlıq şəraitində əldə edilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında əmanətlərin investisiyalara avtomatik çevrilməsinin olmaması ideyası əmanətlərə və investisiyalara müxtəlif amillərin təsir etdiyinə inanan C.Keyns tərəfindən müdafiə edilmişdir.

C.Keyns klassiklərin əmanətlərin faiz dərəcəsi ilə əlaqəli tezisini rədd etdi. Tamamilə aydın olmalıdır ki, faiz dərəcəsi qənaət etmək və ya gözləmək üçün mükafat ola bilməz. Axı insan əmanətini nağd pul şəklində saxlayırsa, heç bir faiz almır, baxmayaraq ki, bu əmanətlər başqalarından pis deyil. Keyns özünün likvidliyə üstünlük vermə nəzəriyyəsi çərçivəsində faiz dərəcəsi investisiya üçün resurslara tələbi və cari istehlakdan çəkinmək istəyini tarazlaşdıran “qiymət” kimi deyil, pul məbləğinin dövriyyəsi ilə sərvəti nağd pul şəklində saxlamaq davamlı arzunu tarazlaşdıran “qiymət” kimi nəzərdən keçirir. Likvidliyə üstünlük verilməsinə və nəticədə müəssəkil olmayan ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin həcminə təsir edən amillər arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar (Шахова Г.Я. 2003: с.114):

- gəlirin məbləği və onun alınması ilə xərclənməsi arasındakı fasilənin müddəti. Deməli, əgər insan öz gəlirinin səviyyəsinin müntəzəmliyinə və kafiliyinə

əmin deyilsə, şübhəsiz ki, o, pulunu saxlamağa üstünlük verəcək.

- nağd pul əmanətləri;

- gələcək faiz dərəcəsi ilə bağlı risk və qeyri-müəyyənlik. Deməli, nağd pula ehtiyac borc öhdəliyinin müddəti bitməmişdən əvvəl yarana bilərsə, onda sonuncunun alınması və gələcəkdə nağd pula çevrilməsinin sadəcə pul saxlamaqla müqayisədə zərərə çevrilməsi riski var;

- veksəl ödənilmədikdə, ümumiyyətlə, əmanətsiz qalmaq qorxusu;

- nağd pulun saxlanması xərcləri və pul vəsaitlərinin əldə edilməsi üsullarının ucuzluğu və etibarlılığı. Əgər insan ehtiyac duyduğu vəsaiti tərəddüd etmədən əldə edə bilirsə, nağd pulu hərəkətsiz saxlamağa ehtiyac yoxdur.

Ev təsərrüfatları üçün yığımlar gələcəkdə ehtiyacların ödənilməsi və istehlakın artırılması üçün məhdud gəlirləri aradan qaldırmaq vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də ev təsərrüfatlarını qoruyan bir növ “stabilizator” rolunu oynayır.

II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA EV TƏSƏRUFATLARININ FUNKSİYALARININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda gəlir və xərclərinin dinamikasının təhlili

İşin nəzəri hissəsində göstərdik ki, ev təsərrüfatlarının gəlirləri müəyyənəddici makroiqtisadi göstəricilərdən biridir.

Bir-birinin ardınca gələn gözəl qələbə xəbərləri azad olunan ərazilərin səmərəli istifadə planlarının da qurulmasını zəruri edir. Qarabağ itisadi rayonu üçün perspektivli sahələrdən biri də turizm sahəsidir. Qarabağ iqtisadi rayonu Kiçik Qafqaz dağlarının şərq və cənub-şərq hissəsində dağlıq və dağ ətəyi, habelə düzən ərazilərdə yerləşir. Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə daxildir: Ağdam-Tərtər, Xocavənd və Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, habelə Füzuli rayonları və Xankəndi şəhərləridir. Əvvəlki təsərrüfat sahələrinin yenidən bərpası və inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyat və aqrar turizmin qurulmasına böyük töhfə verəcəkdir.

Cədvəl 1: Qarabağ iqtisadi rayonun emografik göstəriciləri (2010-2019-cu illər)

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Nəfər						
Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	624.1	662.1	669.8	675.9	682.0	687.7
Təbii artım	6934	6993	6508	5147	5028	5214
Doğulanlar	9778	10059	9567	8403	8301	8367
Ölənələr	2844	3066	3059	3256	3273	3153
<i>o cümlədən:</i>						
1 yaşadək ölənlər	65	52	72	64	71	51
Nikahlar	4326	3824	3398	3542	3571	3754
Boşanmalar	671	916	858	994	1015	1163
Əhalinin hər 1000 nəfərinə						
Təbii artım	11.2	12.8	11.7	9.1	8.8	9.1
Doğulanlar	15.8	18.4	17.2	14.9	14.6	14.6
Ölənələr	4.6	5.6	5.5	5.8	5.8	5.5
<i>o cümlədən:</i>						
1 yaşadək ölənlər ¹⁾	6.6	5.4	6.3	7.6	8.6	6.1
Nikahlar	7.0	7.0	6.1	6.3	6.3	6.5
Boşanmalar	1.1	1.7	1.5	1.8	1.8	2.0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/budget_households/, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonun statistikasında əhalinin pul gəlirlərinin, xərclərinin və

əmanətlərinin həcmi və strukturunu xarakterizə edən əsas məlumat mənbələrindən biri əhalinin pul gəlirləri və xərclərinin balansıdır, bunun üçün dövlət statistikas, maliyyə hesabatları məlumatlarından və bankların və büdcədən kənar sosial fondların vəsaitlərindən istifadə olunur. Balans ümumi regional məhsulun pul gəlirləri şəklində əhalinin sərəncamına düşən hissəsini əks etdirir. Mühasibat balansı həm də Azərbaycanda MHS hesablarının formalaşması üçün məlumat mənbələrindən biridir. Əlavə olaraq Qarabağ iqtisadi rayonun əhalisinin pul gəlirlərini əks etdirir. Təhlil olunan dövr ərzində Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatlarının nominal pul gəlirlərində artım tendensiyası müşahidə olunur.

Cədvəl 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin gəlirləri (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
İqtisadi fəal əhalinin sayı (min nəfər)	299.2	305.1	308.5	310.6	312.9
Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	283.4	288.7	292.3	294.1	296.5
İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı, min nəfər	44.2	43.1	41.1	40.8	42.6
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	240.7	238.1	241.7	294.7	351.7
Dövlət məşğulluq agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilən şəxslər (nəfər)	1544	1553	1563	1186	4432
İşsizliyə görə müavinət alanlar (nəfər)	58	113	226	21	16

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/budget_households/, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq rayonda sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etməyə başladı ki, əhalinin pul gəlirlərinin ümumi təsnifatında ondan əldə edilən gəlir müstəqil qrup kimi seçildi. Rayonda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına həm komanda-inzibati iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, həm də regional hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti kömək etdi.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və təşkilatlar bir sıra sərt tələblər irəli sürərək, əsasən, müsabiqə əsasında işçiləri işə götürməyə başladılar, nəticədə hər

sağlam vətəndaş və ixtisaslı işçi iş tapa bilər. Buna görə də, işsizliyə dözmək istəməyən vətəndaşlar şəxsi biznes yaratmaq üçün səy göstərməyə məcbur oldular və müstəqil sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirirlər.

Cədvəl 3: Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü (2019-cu il)

Göstəricilər	Cəmi	Mikro	Kiçik	Orta
Respublika üzrə	271304	262622	5956	2726
Bakı ş.	129989	124317	4026	1646
Abşeron iqtisadi rayonu	22786	22236	365	185
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	24825	24374	290	161
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	13327	13055	164	108
Lənkəran iqtisadi rayonu	13653	13421	151	81
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	11270	11047	140	83
Aran iqtisadi rayonu	37403	36664	480	259
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	4287	4178	73	36
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	381	350	24	7
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	5937	5822	75	40
Naxçıvan Muxtar Respublikası	7446	7158	168	120

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əvəllər Dövlət və kommertiya strukturlarının (banklar və kredit təşkilatları) kifayət qədər dəstəyi olmadığı üçün əhalinin sahibkarlıq fəaliyyəti çox vaxt “məlik” biznesə çevrilirdi. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etmədiyi bir şəraitdə xaricdən gətirilən mallara tələbat yüksək idi və “çeviricilər” adlanan şəxslər onları daha sonra rayonda satmaq məqsədilə xaricdən kiçik partiyalarla alırdılar. Sonradan Gömrük qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər onun müəyyən qədər azaldılmasına səbəb oldu.

Əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına baxmayaraq, əmək haqqı əsas pul gəliri olaraq qalır. Nominal ifadədə əmək haqqı gəlirləri 2015-ci ildən bəri müəyyən dərəcədə artmışdır (cədvəl 2.).

2020-ci ildə ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan real gəlir 2015-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə gəlirlər artmışdır. 2015-ci ildən bəri müsbət dinamikanın

şahidi olduq ki, bu da aşağıdakılar sayəsində əldə edilmişdir:

- yeni gəlir növlərinin yaranması və onların gəlirlərin ümumi strukturunda xüsusi çəkisinin artması;
- dövlət sektorunda çalışan işçilərin əmək haqlarının indeksləşdirilməsi;
- kommersiya müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların işçilərinin əmək haqlarının artmasına təsir göstərmişdir;
- pensiyaçılar üçün pensiyaların indeksləşdirilməsi;
- əmək haqqı və pensiya borclarının azaldılması.

Maliyyə böhranının ev təsərrüfatlarına təsirini görmək üçün 2015-ci ildə və 2020-cu ilə qədər QARABAĞ İqtisadi rayonunda ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərini daha ətraflı nəzərdən keçirək (Cədvəl 4).

Cədvəl 4: 2015-2020-ci illərdə ev təsərrüfatlarında ay ərzində adambaşına düşən gəlirlər (manatla)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Gəlirlər - cəmi	241.5	256.8	267.4	276.1	2923.6	292.4
Muzdlu işlə əlaqəli əldə olunan gəlirlər	77.2	87.3	88.5	93.4	98.3	105.1
Özünüməşğulluqdan gəlirlər	96.1	101.6	103.5	105.2	107.1	98.9
kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı zamanı alınan gəlirlər	32.2	33.8	34.9	36.1	36.4	34.6
Mülkiyyətdən alınan gəlirlər	2.3	2.4	2.5	2.6	2.6	1.7
əmlakın icarəyə verilməsi zamanı gəlirlər	1.7	1.8	1.8	1.9	1.9	1.2
Alınmış cari transfertlər	38.2	40.8	41.9	44.4	49.4	57.9
pensiyalardan	32.3	34.8	35.8	37.8	41.5	48.4
müavinət və sosial yardımlardan	3.8	4.2	5.2	6.1	7.6	9.1
Natura şəklində daxilolmaların pul ifadəsində dəyəri	2.1	2.2	0.9	0.7	0.5	0.3
Digər gəlirlər	26.1	27.8	30.3	30.7	34.6	29.8
ölkə daxilində digər ailələrdən alınan vəsaitlər	19.6	21.2	23.2	23.6	27.2	24.2
ölkə xaricindən alınan vəsaitlər	6.4	6.7	7.2	7.2	7.5	5.77

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/budget_households/, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əhalinin pul gəlirləri əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biridir.

Sosial sferanın kommersiyalaşdırılması kontekstində əhalinin pul gəlirləri getdikcə

daha çox regionun və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ən mühüm xarakteristikası kimi çıxış edir.

Ev təsərrüfatlarının xərclərinin müəyyən edilməsinə yanaşmalar məzmunca bir-birinə olduqca oxşardır.

Ev təsərrüfatlarının kassa xərcləri aşağıdakılara bölünür:

- İstehlak xərcləri (mal və xidmətlərin alınması). Xidmətlərə görə ödəniş və digər xərclər daxildir:

- icarə və kommunal ödənişlər;
- məişət xidmətləri üçün ödəniş;
- uşaq bağçalarına töhfələr;
- sanatoriya və istirahət evlərinə göndərişlərin, pullu klinikalarda müalicənin xərcləri;

- İcbari ödənişlər və könüllü töhfələr, o cümlədən vergilər və rüsumlar, sığorta ödənişləri, dövlət və kooperativ təşkilatlarına ayırmalar, mənzil-tikinti kooperativlərinə töhfələr, mənzillərin alınması, kreditlərin ödənilməsi, əmtəə krediti üzrə faizlər, icbari sığorta haqları, Pensiya Fondu və s.;

- Pul qənaəti. Bu xərclərə aşağıdakılar daxildir: əhalinin kommersion və mərkəzi banklarda əmanət qoyması, istiqrazların alınması.

Əhalinin xərclərinin həcmində bir sıra amillər mühüm təsir göstərir: bütövlükdə rayon iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, əhalinin müəyyən təbəqələrinin rifah səviyyəsi, bank sektorunun vəziyyəti, bütövlükdə rayon iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin müdafiəsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sahəsində dövlətin mövqeyi və s.

Qarabağ Statistika Komitəsinin məlumatına görə, region əhalisi üçün əsas xərc maddəsi malların alınması və xidmətlərin ödənilməsidir.

Tədqiqat dövründə rayon əhalisinin xidmətlərin ödənilməsi xərclərinin əsas yarım-maddələrini aşağıdakı ödənişlər təşkil etmişdir: mənzil-kommunal xidmətlər, bütün növ nəqliyyat xidmətləri, məişət xidmətləri və rabitə xidmətləridir.

2019-cu ildən başlayaraq rayon əhalisinin mənzil və kommunal xidmətlərə olan

xərclərinin artması tendensiyası müşahidə olunur. Qarabağ ərazisində kommunal xidmətlər üçün ödəniş respublika normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir.

Qarabağda, xüsusən XX əsrdə mənzil münasibətlərinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı daha da ağırlaşan mənzil probleminin həllində dönüş nöqtəsi oldu. Mənzil islahatına ehtiyac dövlət iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsinin və onda struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinin tərkib hissəsi kimi müəyyən edilmişdir.

Əsas vəzifələrdən biri əhalinin aztəminatlı qruplarının sosial müdafiəsini təmin etməklə, mənzil-tikinti sektorunun mərhələli şəkildə zərərsiz fəaliyyətə keçməsi kimi qəbul edilib. Mənzil islahatının həyata keçirilməsi üçün əsaslı əhəmiyyət kəsb edən, mənzil və kommunal xidmətlərə görə ödəniş sistemində dəyişiklik, mənzilin saxlanması və təmiri xərclərinin, habelə kommunal xidmətlərin ödənilməsinə təmin etmək idi və indi də vacibdir. Hazırda rayonda aztəminatlı ailələrə mənzil-kommunal xidmətlərin ödənilməsinə görə subsidiyalar verilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mənzil və kommunal xidmətlərin ödənilməsi ilə yanaşı, bütün növ sərnişin daşımalarının ödənilməsi zamanı xeyli xərclər çəkilir.

Bu maddə üzrə xərclər bir sıra amillərin təsiri altında artır: əhalinin bütün nəqliyyat növləri ilə daşınması tariflərinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi (artırılması), respublikada əhalinin sayının artması, müəyyən növlər üzrə bazar konyunkturasının dəyişməsi, nəqliyyat xidmətləri və s.

Rayon əhalisinin bütün nəqliyyat növləri üzrə xərclərində artım tendensiyası müşahidə olunur. Son illərdə rayonda avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma tariflərinin bahalaşması yanacaq (benzin) qiymətlərinin daim artması və elektrik enerjisi tariflərinin artması və digər amillərlə əlaqədar olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, rayonda avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma tarifləri də nəqliyyat vasitəsinin növündən asılıdır.

Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunda avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma tarifləri (2010-2019-cu illər)

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə yük daşınması (min ton)	1315	1697	1752	1773	1910	1856
Yük dövriyyəsi - mln. ton-km	494.7	683.2	701.7	725.6	731.3	743.3
Avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə sərnişin daşınması (min ton)	15762	19781	20431	20623	22072	21479
Sərnişin dövriyyəsi - mln. sərnişin.km	115.6	154.3	159.3	161.7	164.5	164.2
Avtomobillərin sayı (ədəd)	21117	42464	46924	52825	57702	61254
-yük avtomobilləri	3585	5422	5910	6132	6543	6680
-avtobuslar	515	656	734	783	862	885
-sərnişin minik avtomobilləri	16443	35678	39541	43425	47756	53117
- şəxsi minik avtomobilləri	16126	35389	38473	44273	49491	53759
xüsusi təyinatlı avtomobillər	218	337	343	376	417	395
digər avtomobillər	269	183	198	223	259	285

Mənbə: <https://economy.gov.az/media/pdf/yuxari-qarabag-2019.pdf>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın əsasını işğal olunan zamanadək kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, pambıqçılıq, tütünçülük, habelə meyvəçilik təşkil edirdi. Regionda həmçinin meyvə, kartof və bostan məhsulları da becərilirdi. Rayonda barama saxlanması üçün də geniş sahələr üzrə tut bağları salınmışdı. Qarabağ iqtisadi rayonda heyvandarlıq inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonun sənayesi də yerli kənd təsərrüfatı xammalı emalı üzrə əsaslanırdı.

Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonun kənd təsərrüfatı sahəsi (2010-2019-cu illər)

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ha						
Dənilər və dənli paxlalar	97750	76809	79737	68898	79480	79989
o cümlədən buğda	81251	53575	58238	50804	61836	62671
Pambıq	1472	597	1964	8178	8500	6828
Səkar çuşunduru	987	1612	2019	3067	1841	1541
Dən üçün günəbaxan	572	1015	978	1678	1437	2534
Kartof	1192	1370	1326	1157	1156	1073
Tərəvəz	4158	4501	4496	5523	6372	6439
Bostan bitkiləri	376	839	955	502	557	575
Meyvə və giləmeyvə	2255	2777	2838	2878	3121	3308
Üzüm	121	171	171	171	172	193
Əsas bitkililik məhsullarının istehsalı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ton						
Dənilər və dənli paxlalar	183156	250986	260058	206481	244862	256179
o cümlədən buğda	146856	176144	189864	154947	192706	202313
Pambıq	2084	969	3747	16730	16236	20881
Səkar çuşunduru	33081	59674	82300	126611	65452	48416
Dən üçün günəbaxan	1212	2363	2292	3935	3796	6708
Kartof	15212	17572	17225	14887	16006	14752
Tərəvəz	60719	71948	72220	98285	127374	131779
Bostan məhsulları	11567	11468	12670	6604	7433	7886
Meyvə və giləmeyvə	11949	14027	14610	16202	18346	18543
Üzüm	1290	2262	1707	3045	2506	2589
Məhsuldarlıq (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), sentner/ha						
Taxıl	18.7	32.6	32.6	29.9	30.8	32.0
o cümlədən buğda	18.1	32.9	32.6	30.5	31.2	32.3
Pambıq	14.2	16.2	19.1	20.5	19.1	30.6
Səkar çuşunduru	341	370	453	437	380	342
Dən üçün günəbaxan	21.2	23.3	23.4	23.4	25.3	26.0
Kartof	128	128	130	129	138	137
Tərəvəz	146	156	157	174	192	200
Bostan bitkiləri	119	137	133	132	134	139

Mənbə: <https://economy.gov.az/media/pdf/yuxari-qarabag-2019.pdf>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Qarabağ iqtisadi zonası Azərbaycanın ən zəngin turizm

potensialına malik olan bölgəsidir. Burada incəsənət, qədim tarix, eləcə də mədəniyyət, füsunkar təbiət nümunələri ilə turizm kompleksinin yaradılmasına görə yararlıdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda işğal olunan ərazilərimiz azad olunduqdan sonra bu ərazilərin bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafı üçün, o cümlədən turizmlə əlaqəli xüsusi layihələr həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Azərbaycan dövlətinin sarsılmaz iradəsi və xalqımızın dönməz olan əqidəsi bunun təminatıdır.

2.2. Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatı növləri və onların maliyyə davranışları

Ən mühüm təsərrüfat subyektlərindən biri kimi ev təsərrüfatları əhəmiyyətli maliyyə resurslarına malikdir. Eyni zamanda, unutmamaq olmasın ki, əhalinin maliyyə resursları ölkə iqtisadiyyatında investisiya prosesinin zəruri mənbəyi və genişləndirilmiş təkrar istehsalın şərtidir. İqtisadiyyatın mənfə tendensiyaları aradan qaldırmaq qabiliyyəti ev təsərrüfatlarının maliyyə seçimindən və maliyyə davranışından çox asılıdır. Əhalinin maliyyə davranışı müxtəlif sosial elmlərin, xüsusən də iqtisadi nəzəriyyənin, sosiologiyanın, psixologiyanın tədqiqat mövzudur.

Maliyyə davranışı insanların sosial-iqtisadi davranışının mühüm hissəsi, müasir insanın həyatının ayrılmaz hissəsidir. Bundan əlavə, pul davranışı fərdlərin sosial-psixoloji motivləri və hərəkətlərinin məcmusu kimi fərqləndirilir. Əhalinin maliyyə davranışı geniş mənada maliyyə aktivlərinin səfərbər edilməsi və istifadəsi fəaliyyəti kimi xarakterizə olunur.

Beləliklə, A.İ. Fatixov əhalinin maliyyə davranışını “fərdlərin, sosial qrupların və icmaların özləri ilə maliyyə institutları arasında qarşılıqlı əlaqədə maliyyə resurslarından istifadə etməklə ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş ümumi və şəxsi məqsədlərə nail olmaq üzrə fəaliyyəti” kimi şərh edir (Романовского М.В. 2007: с.109).

Fikrimizcə, maliyyə davranışı əhalinin (ev təsərrüfatlarının) ehtiyaclarının ödənilməsi nəzərə alınmaqla qurulan vəsaitlərin səfərbər edilməsi, yenidən bölüşdürülməsi və investisiya edilməsi üçün həyata keçirdiyi maliyyə strategiyalarının məcmusudur. Maliyyə davranışına fərdin (ev təsərrüfatının),

istehlakçının, əmanətlərin və investisiya davranışının gəlirlərinin formalaşması strategiyası daxildir.

Ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və investisiyaya çevrilməsi müəyyən şəraitin yaradılmasını tələb edir ki, onlar müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə əmanətçilər və təsərrüfat subyektləri öz məqsədlərinə nail ola bilsinlər. Ev təsərrüfatlarının əmanətləri makroiqtisadi təkrar istehsal prosesinin mühüm tərkib hissəsidir.

Bununla əlaqədar olaraq, ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin investisiyalara çevrilməsi üçün ümumi şərtləri ayırd edə bilərik:

1) sahibkarlıq subyektlərindən investisiya tələbi. Bildiyiniz kimi, investisiya xərcləri məcmu tələbin ən qeyri-sabit tərkib hissəsidir, ona əsas vəsaitlərin uzun xidmət müddəti, mənfəət səviyyəsinə zəmanətin olmaması və gözləntilərin qeyri-müəyyənliyi kimi amillər təsir edir.

2) təcrübə göstərir ki, yığılan gəlirin heç də hamısı daxili investisiyalara çevrilmək iqtidarında deyil: onun bir hissəsi tezavrsiyaya (o cümlədən nağd şəkildə) yönəldilir, bir hissəsi xaricə yerləşdirilir.

Beləliklə, əmanətlərin iqtisadiyyata cəlb edilməsi onların ölkə daxilində təşkilini nəzərdə tutur. Mütəşəkkil əmanətlərin həcmünün maksimuma çatdırılması əmanət prosesinin tənzimlənməsinin son məqsədi və əmanətlərin investisiyaya çevrilməsinin ilkin şərtidir. Burada əsas rol maliyyə bazarına və maliyyə-kredit təşkilatlarına verilir. Maliyyə vasitəçiliyi üçün inkişaf etmiş institusional çərçivə və hazırlanmış alətlərin mövcudluğu əmanətlərin investisiyalara çevrilməsi üçün ən mühüm şərtlərdir;

3) iqtisadiyyatı maliyyələşdirmək üçün ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin səfərbər edilməsi maliyyə institutlarına və bütövlükdə maliyyə bazarına inam olmadan mümkün deyil.

Beləliklə, milli maliyyə sisteminin dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün həm cari istehlakı saxlamaq, həm də genişlənmiş təkrar istehsalı saxlaya bilmək üçün yığımları formalaşdırmaq lazımdır. Biz ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin rolunun artması qanunauyğunluqlarını müəyyən etdik və göstərdik ki, etimad böhranı

şəraitində milli iqtisadi sistemin sabitləşməsinin amillərindən biri də ev təsərrüfatları, yəni onların mütəşəkkil formada əmanətləri ola bilər (Ev təsərrüfatlarının tədqiqatı statistikasına dair keyfiyyət məruzəsi 2016: s.58).

Ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışına təsir edən amillərin, onların pul resurslarının idarə edilməsində istifadə etdikləri strategiyaların növlərinin çoxşaxəli təhlili çox aktual görünür və əhalinin əmanət və investisiyalar sahəsində hərəkətlərinin motivasiyasının öyrənilməsinə kompleks yanaşma tələb edir.

Qarabağ iqtisadi rayon əhalisinin maliyyə davranışının təhlilinə kifayət qədər çoxlu tədqiqatlar həsr edilmişdir. Lakin, bir qayda olaraq, onların müəllifləri əmanət və investisiya strategiyalarına təsir edən müəyyən aspektləri nəzərə alırlar ki, bu da onların məzmunu və xüsusiyyətləri haqqında hərtərəfli təsəvvür əldə etməyə imkan vermir. Buna görə də əhalinin maliyyə davranışının bir çox aspektləri qeyri-müəyyən olaraq qalır. Qərar vermə mexanizmlərini dərinlən bilmək tək cəq proqnozlaşdırmağa deyil, həm də ev təsərrüfatlarının maliyyə, xüsusən də əmanət və investisiya davranışlarına təsir göstərməyə imkan verəcəkdir.

Cədvəl 7: Qarabağ İqtisadi rayonuna ayrılan investisiya üzrə göstəriciləri (2020-ci il)

Müəssisələrin və təşkilatların sayı	2418
Yaradılmış olan yeni müəssisələr	43
Açılmış yeni iş yerləri	1951
Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu üzrə: -verilmiş güzəştli kreditlərin məbləği mln. manatla	2.5
maliyyələşdirilmiş investisiya layihələri sayı	29
açılması nəzərdə tutulan iş yerləri sayı	37

Mənbə: <https://economy.gov.az/article/yuxari-qarabag-iqtisadi-rayonu-2017/22689>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ev təsərrüfatlarının əmanət və investisiya davranışının əsasını bütün xarici və daxili, subyektiv və obyektiv amillərdən asılı olan qərarların qəbulu prosesi təşkil edir. Demək olar ki, heç vaxt fərd yalnız bir amilin təsiri altında müəyyən maliyyə

strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmir, həmişə bir neçə belə faktor var. Daxili (subyektiv) amillər arasında aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır:

- fərdin psixoloji və demoqrafik xüsusiyyətləri, riskə meyillilik;
- sosial mühit və sosiallaşmanın xarakteri;
- sosial status, gəlir səviyyəsi;
- hər bir fərdin təhsil səviyyəsi, dəyər sistemi, onun mentaliteti;
- cari ehtiyaclar, motivlər və hədəflər (təlimatlar);
- maliyyə davranışının əvvəlki təcrübəsi və onun subyektiv qiymətləndirilməsi

(müsbət və ya mənfi);

- dövlətə və maliyyə institutlarına inam səviyyəsi;
- əsas maliyyə alətləri haqqında biliklər, onlar haqqında məlumatlılıq dərəcəsi;

Ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışına təsir edən obyektiv amillərə aşağıdakılar daxildir (Ev təsərrüfatlarının tədqiqatı statistikasına dair keyfiyyət məruzəsi 2016: s.58):

- makroiqtisadi şərait;
- geosiyasi vəziyyət;
- milli valyutanın məzənnəsi;
- cari pul siyasətinin kursu;
- maliyyə institutlarının fəaliyyəti;
- cəmiyyətdə mövcud olan maliyyə mədəniyyəti normaları və s;

Qarabağ iqtisadi rayonun əhalisinin maliyyə davranışını idarə etmək üçün modellərin yaradılması bir sıra səbəblərə görə olduqca çətindir. Beləliklə, mürəkkəblik və yüksək dəyişkənliyə əlavə olaraq, daxili və xarici mühitin müxtəlif amilləri əhalinin maliyyə davranışı modelləri ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, əhalinin maliyyə davranış modelləri yaşayış ərazisindən (rayon üzrə, şəhər və ya kənd ərazisi, qəsəbənin ölçüsü) və gəlir baxımından cəmiyyətdə yüksək təbəqələşmə ilə əlaqədar əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Gəlin insanların qənaət davranışına təsir edən amillərin və motivlərin təhlilinə müraciət edək, çünki əhalinin əmanətləri iqtisadiyyatın daxili maliyyə potensialıdır

və ondan düzgün istifadə investisiya prosesinin sabit kreditləşməsinə təmin edə bilər.

Şübhəsiz ki, Qarabağ əhalisinin əmanət davranışının və bu və ya digər investisiya strategiyasının seçilməsinin müəyyən edici amili birdəfəlik gəlir səviyyəsidir. Əhalinin aztəminatlı qruplarının əmanət sahibi olmaq imkanları praktiki olaraq yoxdur. Qeyd edək ki, biz əmanətlərin dəyərini deyil, yalnız mövcudluğu faktını nəzərdə tuturuq.

2.3. Ev təsərrüfatlarının qənaət davranışını formalaşdıran amillər

Əhalinin əmanətləri iqtisadi proseslər sistemində xüsusi yer tutur, çünki onlar bir çox təsərrüfat subyektlərinin: ev təsərrüfatlarının özünün, kredit-bank sisteminin, müəssisələrin və dövlətin maraqlarına toxunur. Əmanətlər bir tərəfdən əhalinin həyat səviyyəsinin mühüm göstəricisi, digər tərəfdən isə investisiya mənbələrindən biridir.

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında, uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq, ilk yerlərdən biri dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi problemdir, bunun həlli üçün dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, müstəqil investisiya resurslarını cəlb etmək lazımdır. Bu tələblər daxili investisiya hesabına ödənilir ki, bunun da əsas mənbələrindən biri məişət sektorunun yığımlarıdır. Bundan əlavə, əhalinin əmanətlərinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi onların daxili iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafı proseslərində iştirakını artırır ki, bu da ev təsərrüfatlarının qənaət davranışı amillərinin öyrənilməsinə aktual edir (Sadıqov M.M. 2001: s.97).

Əmanət prosesi iqtisadiyyatın mikro və makro səviyyələrində formalaşan müxtəlif amillər toplusu ilə müəyyən edilən mürəkkəb çoxölçülü iqtisadi hadisədir.

Köklü iqtisadi islahatların başlanmasından bəri təxminən 20 il ərzində ev təsərrüfatlarının qənaət davranışının təhlili bu prosesi müəyyən edən amilləri ayırmağa və təsnif etməyə imkan verir. Sürətlə dəyişən iqtisadi proseslər şəraitində faktorların əhəmiyyəti baxımından bir tərəfdən pul gəlirlərinin məbləği, digər tərəfdən isə pul vəsaitlərinin xərclərinin miqdarı və strukturuna təsir edən ən mühüm mikro-iqtisadi amillərdir.

Cədvəl 8: Ev təsərrüfatlarının qənaət davranışını müəyyən edən amillərin təsnifatı

Təsnifat meyarı	Qənaət davranış faktorları
Faktorun formalaşma səviyyəsi	Makroiqtisadi sistemlər (bölüşdürmə münasibətləri sistemi, dövlət qiymət və gəlir siyasəti, ölkədəki demokratik, siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti) Mikroiqtisadi (əhalinin gəlirləri, ehtiyacları, əmanətlərin təşkili formalarının və əhalinin kreditləşdirilməsi sisteminin inkişafı)
Faktorun xarakteri	Iqtisadi (iqtisadi inkişaf səviyyəsi) Qanuni (əhalinin qaninvericiliklə müdafiə sistemi) Siyasi (iqtisadi və siyasi sabitlik kursları) Sosial-mədəni (ənənələrin, təcrübənin, biliyin olması və ya olmaması)
Faktorun formalaşması üçün şərait	Obyektən və subyektədən kənar (əhalinin real pul gəlirləri, faiz dərəcələri, valyuta məzənnəsi, maliyyə institutlarının inkişaf meyilləri, iqtisadi dövr mərhələsi, əhaliyə kredit verilməsinin inkişaf dərəcəsi)
Qənaət mövzusunun təsiri haqqında	Məhdudlaşdırıcı Stimullaşdırıcı Neytral
Amillərin əhəmiyyəti baxımından	əsas (gəlir) İkinci dərəcəli (kret-bank sektorunun inkişafı)
Əmanət subyektlərinin əhatə dairəsi üzrə	Yerli Milli

Mənbə: Чобань К.Г. 2007: с.145, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Fərdlərin və ev təsərrüfatlarının qənaət davranışı uzun müddətdir ki, iqtisad elmi tərəfindən öyrənilir. İlk ciddi əsərlər 20-ci əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. C.M. Keyns əmanətlərlə əhalinin cari sərəncamında olan gəlirləri arasında əlaqəni izah edən bir model işləyib hazırlamışdır: gəlirin istehlak və yığım üçün bölüşdürülməsi iqtisadi mühitin obyektiv parametrlərindən (cari faiz dərəcəsi) deyil, əksinə, gəlirlərin istehlak və yığım üçün bölgüsündən asılıdır. Keyns vurğulayıb ki, faiz dərəcəsinin bir və ya iki bənd dəyişməsi nəticəsində ailənin istehlakını dəyişməsi ehtimalı çox azdır. Əmanətlərə gəldikdə isə, onlar həm faiz dərəcəsinin funksiyası kimi, həm azalan, həm də artmayan kimi təqdim oluna bilər.

Keyns istehlaka və qənaətə meyliyə təsir edən obyektiv və subyektiv amilləri də müəyyən etmişdir: birinci qrup amillər insana xarici şəraitin təsirini əks etdirir, lakin rəşional hesablama ilə bağılıdır; ikincisi isə “insan xarakterinin psixoloji xüsusiyyətləri” ilə məhdudlaşır (Романовского М.В. 2007: с.155).

Keyns öz araşdırmasında belə qənaətə gəlir ki, insanları qənaət etməyə sövq edən səkkiz əsas subyektiv stimula var: ehtiyatlılıq, təşəbbüskarlıq, tədbirlilik, ən yaxşıya can atmaq, uzaqgörənlik, müstəqillik, qürur, xəsislikdir. Bu subyektiv amillər həm şəxsiyyət tipini, həm də insanın riskə münasibətini xarakterizə edir.

İqtisadi nəzəriyyələrdən sonra qənaət davranışını təkcə iqtisadi amillərlə deyil, həm də başqa səbəblərlə izah edən iqtisadi-psixoloji və sosioloji nəzəriyyələr dayanırdı.

Ev təsərrüfatlarının qənaət davranışına təsir edən psixoloji amillər J. Katona tərəfindən araşdırılmışdır. O, belə nəticəyə gəldi ki, insanlar əmanət haqqında qərarları xüsusi şəkildə qəbul edirlər, həmçinin əmanəti iqtisadçılardan fərqli başa düşürlər, məsələn: iqtisadçılar istehlak kreditləri üzrə ödənişləri əmanətlərə aid edirlər, ev təsərrüfatları isə onları istehlak xərcləri kimi qəbul edirlər.

Bəzi tədqiqatçılar əhalinin qənaət davranışının xüsusiyyətlərini ailənin həyat dövrü ilə əlaqələndirirlər. Beləliklə, A. Y. Burdyak qeyd edir ki, əmanətlərin həyat dövrünün mərhələləri üzrə hərəkəti U-şəkilli qrafik şəklində əks oluna bilər. Həyat dövrünün mərhələlərindən keçərkən ailənin yığım qabiliyyəti, ilkin mərhələdə gəlirin bir hissəsini toplamaq qabiliyyəti genişlənir, uşaqların görünüşü ilə kəskin şəkildə azalır. Sonra uşaqlar böyüdükcə ailələrin yığmağa meyli yenidən artır. Klassik iqtisadi nəzəriyyə əhalinin yığım davranışını iqtisadi tsiklin fazaları ilə, yığımların dinamikasında dalğavari dalğalanmaların müşahidə edildiyi dövrlərlə əlaqələndirir.

Hər hansı bir iqtisadi sistemdə olduğu kimi, Qarabağda da yığım prosesinin obyektiv amilləri subyektiv amillərlə tamamlanır ki, bu da çox vaxt əmanət predmetinə məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Əmanət prosesini və şəxsi büdcə planlaşdırmasının üfuku kimi daxili amili zəiflədir. Zəruri qənaətin miqdarı subyektiv və obyektiv amillərin əks təsiri nəticəsində müəyyən edilir: bir tərəfdən

mümkün qədər qənaət etmək istəyi, digər tərəfdən- əmanət etmək üçün qeyri-kafi cari gəlir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin differensiallaşdırılması kimi makroiqtisadi amil də qənaət prosesinə böyük təsir göstərir. Hər il imkanlı ev təsərrüfatlarının sayı artır, lakin onlar öz gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini saxlamırlar, əksinə inkişaf etmiş ölkələrdə öz statuslarına və ya istehlak standartlarına uyğun həyat səviyyəsini saxlamağa sərf edirlər.

Əhalinin yüksək gəlirli qrupunun öz gəlirlərini şaxələndirməyə çalışan həmin hissəsi, sərfəli yerləşdirmə və mühafizə məqsədi ilə onları xaricdə saxlayır və ya xaricdə daşınmaz əmlak alır.

Daxili iqtisadiyyatda həm ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, həm də bütövlükdə dövlətin davranış normaları və maraqlarında uyğunsuzluq yaranır, nəticədə ümumi iqtisadi potensialın daralması baş verir. Bu, təkcə yüksək gəlirli təsərrüfatların vətəndaşlıq məsuliyyətinin aşağı olması ilə deyil, həm də onların bir hissəsinin mütəşəkkil əmanət formalarına keçirilməsi imkanlarını məhdudlaşdıran qeyri-qanuni gəlir mənbəyi ilə izah oluna bilər.

Beləliklə, sığorta və kommersiya motivləri ev təsərrüfatlarının yüksək gəlirli qrupunda qənaətin əsas motivləridir. Bu qrupda gəlirlərin xərclərdən əhəmiyyətli dərəcədə artıq olması nəticəsində motivsiz qənaətlər də mümkündür. Yuxarı Qarabağ iqtisadiyyatında qənaət prosesinə yaranan institusional informasiya boşluqları mane olur. Bir tərəfdən, əhalinin informasiya ilə işləmək bacarığı və istəyi yoxdur, digər tərəfdən, informasiya çatışmazlığıdır. Qarabağ iqtisadiyyatının maliyyə qeyri-şəffaflığı informasiyanın asimmetriyasını artırır və bazarların qeyri-kamilliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Ev təsərrüfatlarının əldə etdiyi uğursuz təcrübə, qısamüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulan əmanət modelinin formalaşmasına kömək edir. Eyni zamanda, yeni nəsil bunu əsas kimi qəbul edir, bu da ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyası ilə əhalinin davranışının qısamüddətli modeli arasında uyğunsuzluqla bağlı institusional tələ yaradır. Bir qayda olaraq, qısamüddətli əmanətlər təxirə salınmış tələblə bağlı formalaşır və qeyri-mütəşəkkil formaya malikdir.

Ev təsərrüfatlarının əhatə dairəsi baxımından həm obyektiv, həm də subyektiv amilləri özündə birləşdirən mühüm yerli amil Qarabağ rayonun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. Meqapolislərin sakinlərinin institusional mühitdə baş verən dəyişikliklərə reaksiya sürəti rayonlarda yaşayanlara nisbətən xeyli yüksəkdir, bu da ikincilərin bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyata daha az hazır olmaları ilə izah olunur. Bundan əlavə, məsələn, maliyyə institutlarının əhəmiyyətli bir hissəsi Bakıda cəmləşmişdir və əhalinin həyat səviyyəsi və gəlirləri, pul və əmlak yığılması baxımından Azərbaycanın digər subyektlərini üstələyir. Qarabağda ev təsərrüfatları ilə müqayisədə böyük şəhərlərin sakinlərinin qənaət davranışına spekulativ motivin təsir dərəcəsinin artmasına səbəb olur.

İqtisadi, sosial və siyasi sferalarda sabitliyin artması kontekstində nəinki ev təsərrüfatlarının mütləq şəkildə qənaət etməyə meyli artır, həm də uzunmüddətli malların alınması ilə bağlı xərclərin payını artırmaq istəyi artır. İstehlak kreditlərinin artımı ev təsərrüfatlarının istehlaka meylinin artımını artırır, təkcə cari deyil, həm də gələcək əmanətləri azaldır (Чобану К.Г. 2007: с.131).

Sosial-iqtisadi mühitin sabitləşməsinin müsbət nəticəsi kimi konkret məqsədlə - istehlakın mövcud səviyyəsinin və strukturunun saxlanılması, təhsil almaq, gözlənilən böyük xərclərin maliyyələşdirilməsi, bank faizlərinin əldə edilməsi və s. üçün edilən qənaətlərin artırılması hesab oluna bilər. Əhalinin əmanət sektorunda fəallığının artması həm də əmanətçilərin hüquq və mənafelərinin müdafiəsi sisteminin yaradılması nəticəsində formalaşmış bank institutlarına inamın artması ilə izah olunur - bütün bu amillər onların təsir dərəcəsi, daxili iqtisadiyyatda qənaət prosesini müəyyən edən ikinci dərəcəli amillərə aid edilə bilər.

Müvəqqəti sərbəst nağd pulun bir hissəsi kimi yalnız kəmiyyət baxımından qənaətə yanaşma dardır. Əmanətlər motivasiya olunur. Motivasiya ev təsərrüfatının əmanət strategiyasının formalaşması zəncirinin əsas halqasıdır, çünki bir tərəfdən əmanət ehtiyacını müəyyən edən başlanğıc nöqtəsi, digər tərəfdən isə sonudur.

Göründüyü kimi, bir və eyni ev təsərrüfatında qənaət etmək, sonuncunu müxtəlif formalarda həyata keçirmək üçün bir çox motiv ola bilər. Milli adət-ənənələrin xüsusiyyətlərinə görə uşaqlara kömək etmək kimi motivin əhəmiyyəti də

yüksəkdir.

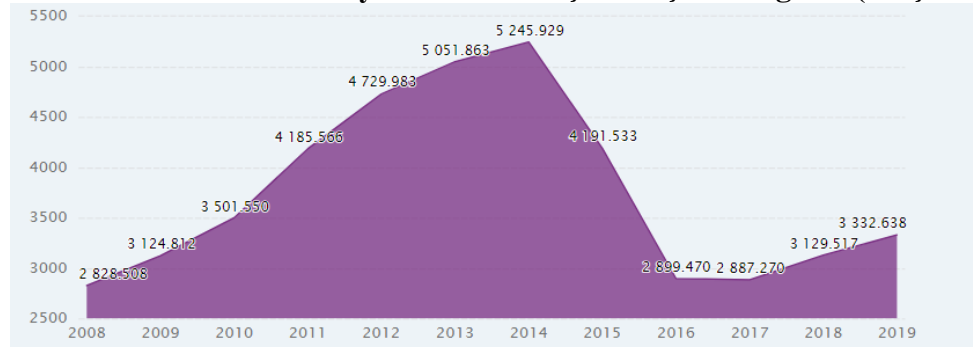
Aztəminatlı qruplar üçün bu motivlər gözlənilən xərclərin maliyyələşdirilməsi və qocalığın təmin edilməsi zərurəti ilə yaranan əməliyyat motivləri ilə, yüksək gəlirli qruplar üçün isə rahatlıq motivi, istehlakın mövcud səviyyəsi və strukturu, habelə spekulyativ motiv, yəni əmanəti saxlamaq üçün qənaət etmək motivi ilə tamamlanır. Sonuncu aztəminatlı ailələr üçün ən az əhəmiyyət kəsb edir. Əmanət amili kimi spekulyativ motivin ikinci dərəcəli xarakteri lazımi məlumatların olmaması və bazarın “düşüncə tərzinin” inkişaf etməməsi ilə izah olunur.

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA EV TƏSƏRÜFATLARININ FAYDALILIĞINI ARTIRMAQ ÜÇÜN MALİYYƏ ŞƏRTLƏRİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN VERİLMƏSİ

3.1. Ailə gəlirlərinin artırılması üçün institusional şərtlərin formalaşdırılması cəmiyyətin maliyyə resurslarının sabitləşməsinin əsas şərtidir

Həyat standartlarında real dəyişiklikləri qiymətləndirərkən ailə gəlirlərinin dinamikasında və strukturunda əsas tendensiyaların müntəzəm monitorinqi çox vacibdir. 2005-2014-cü illər arasında böyük neft gəlirləri dövrünün Azərbaycanın dərin iqtisadi böhran yaşadığı və neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən maliyyə resurslarının tükəndiyi 2015-2019-cu illər arasındakı dövrlə müqayisəli təhlilin aparılması xüsusilə vacibdir. Nominal gəlir pul ifadəsində ifadə olunan gəlirdir, real gəlir isə inflyasiyaya uyğunlaşdırılmış gəlirdir və pulun alıcılıq qabiliyyətini əks etdirir.

Qrafik 1: 2008-2019-cu illərdə Azərbaycanın adambaşına düşən ailə gəliri (ABŞ dollar)

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/en/the-richest-poor/>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan iqtisadçı alimləri Azərbaycan üçün son 8 ildə Gini, Atkinson və Theil indekslərindən istifadə edərək gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik səviyyəsini öyrəniblər. Onlar tədqiqat məlumatları kimi ev təsərrüfatlarının gəlirlərindən istifadə ediblər. Müəlliflər belə qənaətə gəliblər ki, Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirləri çox fərqlidir və onların gəlirlərində qeyri-bərabərlik çox yüksəkdir.

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin orta və bütün təbəqələrinin artımı ilə onlar arasında bərabərsizlik nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmamışdır. Onların tədqiqatları

həmçinin ev təsərrüfatlarının gəlir bərabərsizliyinin bəzi makroiqtisadi təsirlərini araşdırır.

Onların araşdırması göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi və ölkənin neft sektorundan əldə etdiyi gəlirlər əhali arasında orta gəlirin artması ilə bərabər bərabərsizliyi xeyli artırır. Faktlar sübut edir ki, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin bölüşdürülməsi səviyyəsi iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə etmir.

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi səviyyəsinin dövlətin fiskal siyasət vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxiləsi səviyyəsindən asılılığı, gəlir bərabərsizliyinin ölkədə iqtisadi artımla qarşılıqlı əlaqəsi, milli gəlirin bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik səviyyəsinin iqtisadi artıma təsiri fiskal siyasətin effektivliyi qiymətləndirilmişdir. Fiskal siyasətin kəmiyyət qiymətləndirilməsi kimi dövlət maliyyəsinin səviyyəsindən - dövlət büdcəsinin və vergi yükünün mürəkkəb indeksindən istifadə edilmişdir (Məmmədov R.Ş. 2000: s.134).

Gəlir bərabərsizliyi səviyyələrini müqayisə etmək üçün Gini, Atkinson və Theil indekslərindən istifadə edilmişdir. Gəlir bərabərsizliyinin yüksək səviyyəsi, ilk növbədə, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində əmək haqqı bərabərsizliyinin yüksək səviyyəsi və fiskal siyasətin liberallığı ilə əlaqələndirilir. Müəlliflər ÜDM-in və ya adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin dövlət xərclərinin həcmindən, Cini əmsalından və dövlət maliyyəsinin alt indeksindən asılılığının müəyyən edilməsi üçün model təklif etmişlər. Fiskal siyasət, Gini əmsalı, sənaye istehsalı və əhalinin sayı arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi üçün model də təklif edilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, ÜDM-in həcmnin Gini əmsalı və dövlət maliyyəsinin alt indeksindən asılılığını müəyyən etmək üçün H1 fərziyyəsi düzgündür. Müəlliflər həmçinin belə qənaətə gəlirlər ki, Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin qeyri-bərabərlik səviyyəsi müxtəlif üsullarla çox yüksəkdir, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində fiskal siyasətin rolu zəifdir.

Regional büdcələrin maliyyə vəsaitləri hesabına dəstəklənən kiçik və orta biznesin inkişafı proqramları mühüm potensialına malikdir. Onlar özəl biznesə dövlət dəstəyinin müxtəlif forma və mexanizmlərinin həyata keçirilməsini, habelə maliyyə yardımının alınması prosedurunun maksimum sadələşdirilməsini nəzərdə

tuttur.

Kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi növləri arasında - lizinq şərtləri ilə əsas vəsaitlərin verilməsi, mikromaliyyə - dövriyyə vəsaitləri probleminin həlli, zəmanət fondu hesabına təminatların verilməsi xüsusi yer tutur (<http://edf.gov.az/>).

Zəmanət fondu Qarabağ rayonunda sahibkarların kredit resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üçün mühüm alətə çevrilə bilər və onun resurs bazası dövlət büdcəsindən birgə maliyyələşdirmə hesabına doldurulmalıdır.

Kiçik və orta biznesə mümkün dəstək formalarından biri lizinq fondunun formalaşdırılmasıdır. Onun yaradılması sahibkarlara sənaye və texnoloji avadanlıqları, kənd təsərrüfatı maşınlarını, nəqliyyat vasitələrini və s. almağa bank krediti ilə müqayisədə qənaət etməyə imkan verir.

İstehsalla məşğul olan kiçik sahibkarlar üçün avadanlığın alınması üçün qrant kimi dəstək forması mümkündür, avadanlıqların təhvil verilməsi pulsuz tender əsasında təşkil edilə bilər.

Digər əhəmiyyətli dəstək növü kommersiya banklarından kredit alarkən kiçik biznes üçün əsas maneə olan kifayət qədər girov olmadıqda resurs əldə etməyə imkan verəcək zəmanət fondu ola bilər. Banklar bu halda regional hakimiyyət orqanlarının agentı kimi çıxış edə bilər.

Sahibkarlar üçün kreditlərin mövcudluğu son dərəcə vacib olduğundan, zəmanət fondunun vəsaitlərinin banklar arasında yerləşdirilməsi sxemi, fikrimizcə, aşağıdakı kimi ola bilər (<http://edf.gov.az/>):

- vəsaitlərin banklarda yerləşdirilməsi sabit faiz dərəcəsi ilə, illik 6-8%-dən çox olmamaqla həyata keçirilməlidir;

- müsabiqənin şərti kiçik biznesin kreditləşdirilməsində minimum faiz olmalıdır. Minimum kredit faizi təklif etmiş bank təşkilatı zəmanət fondunun vəsaitlərini yerləşdirməlidir.

Nəticədə respublika bankları vasitəsilə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin illik 12-14 % kreditləşməsinə imkan yaranacaqdır.

İstehsalda kiçik biznesin dəstəklənməsinin mühüm istiqaməti sənaye parklarının yaradılması, o cümlədən dövlət-özəl tərəfdaşlıq sxemi vasitəsilə

olmalıdır.

Amma təkcə sənayedə deyil, fikrimizcə, bu gün kiçik və orta biznesin dəstəyi tələb olunur, kənd təsərrüfatının da böhran şəraitində “ayaqda qalması” üçün xüsusi proqramlara ehtiyacı var. Sənayedə təklif olunan tədbirlərə bənzər, aqrar-sənaye kompleksinə dəstək proqramları yaradılmalıdır. Belə proqramlardan biri də lizinq fondunun yaradılması ola bilər.

Regional büdcələrdən vəsaitlər sonradan sahibkarlara, aqrar-sənayeçilərə icarəyə verilməklə aşağıdakılar üçün ayrıla bilər:

- südlük maldarlığın inkişaf etdiyi rayonlarda süd emalı üçün maşın və avadanlıqların alınması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici ticarəti üçün ixtisaslaşdırılmış furqonların alınması üçün;
- yüksək məhsuldar damazlıq mal-qaranın alınmasına görə;
- şəxsi yardımçı təsərrüfatlar üçün quş əti alınması üçün.

Bu yanaşma Qarabağ iqtisadi rayonunda sahibkarlığın real çoxsəviyyəli dəstək və inkişafı sistemini yaradacaq. Nəticədə gözləmək olar (<https://economy.gov.az/media/pdf/yuxari-qarabag-2012.pdf>):

- büdcəyə vergi ödənişlərinin həcmnin artırılması;
- yeni iş yerlərinin yaradılması, əmək haqqının artırılması və büdcədən sosial transfertlərin azaldılması;
- əmək bazarında gərginliyin azaldılması;
- ÜDM-in artmasına səbəb olacaq böhran hadisələrinin aradan qaldırılması və dayanıqlı iqtisadi artıma keçid üçün başlanğıc şəraitin yaradılması.

Kiçik və orta biznesin inkişafı əhalinin sərəncamında olan gəlirləri həqiqətən artırdığından, onun maliyyə dəstəyi tədbirlərini aşağıdakı kimi sahələrdə fərqləndirmək lazımdır (Sadıqov M.M. 2001: s.129):

- biznesin inkişafının ilkin mərhələsində kiçik biznesin subsidiyalaşdırılması;
- kredit müqavilələri üzrə faiz dərəcəsinin bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması;
- sığorta haqlarının bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması;

- sərgi və yarmarka tədbirlərində iştirak xərclərinin bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması;

- sənaye istehsalı ilə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin enerjiyə qənaət proqramlarının həyata keçirilməsi və elektrik şəbəkəsi obyektlərinə qoşulması ilə bağlı xərclərinin bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması (100 kVt-a qədər);

- ixrac üçün nəzərdə tutulmuş malları (işləri, xidmətləri) istehsal edən və satan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xərclərinin bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması;

- sahibkarlar tərəfindən icarəyə götürülmüş binaların alınmasının kreditləşdirilməsi üçün regional büdcədən vəsaitin ayrılması.

Bütün bunlar bizə orta nikbinliklə güman etməyə imkan verəcək ki, kiçik sahibkarlıq sahəsində təklif olunan tədbirlər yeni yüksəliş əleyhinə antiböhran tendensiyası yaradacaq, onun inkişafı iqtisadiyyatdakı mənfi tendensiyaların aradan qaldırılmasına və inamlı ümumi iqtisadi artıma keçməsinə kömək edəcək. Çünki təklif olunan tədbirlər məşğulluğun artırılmasına və nəticədə ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan gəlirlərinin artmasına şərait yaradacaq ki, bu da öz qənaətcil hissəsində iqtisadiyyatın real sektoru üçün “uzunmüddətli pul” mənbəyinə çevriləcəkdir.

Bildiyiniz kimi, fiziki şəxslərin ödədiyi vergi dərəcələrinin artırılması onların real gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, vergilərin yığılması hesabına səfərbər olunan maliyyə vəsaitləri büdcə vasitəsilə səhiyyə, təhsil, sosial təminat sahələrinə yönəldilir, nəticədə ailə gəlirləri real gəlirlərinin səviyyəsi yüksəlir. Beləliklə, göz qabağındadır ki, ilk növbədə dövlət vergi siyasəti vasitəsilə ailə gəlirlərinin formalaşmasına təsir göstərə bilər (Sençaqov V.K. 2008: s.117).

Gəlirləri bölüşdürərkən dövlətin sərəncamında aşağıdakı rıçaqlar olur: zəmanətli minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi, iqtisadiyyatın dövlət sektorunda əmək haqqının birbaşa tənzimlənməsi, vergi tənzimlənməsi.

Bir çox İE ölkələrin vergi sistemi əhalinin gəlirlərinin mütərəqqi vergitutma prinsipi əsasında qurulmuşdur, belə ki daha yüksək dərəcələr daha yüksək gəlirlərə

aidir. Məsələn, Kanadada imkanlı şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilən dərəcələr daha yüksəkdir və aztəminatlı vətəndaşlar üçün vergi rejimi qonşu ölkə ilə müqayisədə daha əlverişlidir. 2014-2017-ci illərdə Kanadada həyata keçirilən genişmiqyaslı islahat zamanı əhalinin vergi yükünün azalması bütün gəlir qruplarına təxminən eyni dərəcədə təsir göstərmiş, vergidən azadolmaların səviyyəsində əhəmiyyətli diferensiaslaşma qalmışdır. Ümumi birbaşa şəxsi gəlir vergilərinin təxminən 60%-i ən varlı vətəndaşlar sırasında olan Kanadalıların 10%-nin gəlirindən tutulur. Əksinə, birbaşa vergilərin 10%-dən bir qədər çoxu aşağı və orta gəlir əldə edən vətəndaşların 60%-nin payına düşür.

Bununla belə, Azərbaycanda bir çox xarici ölkələrdə uğurla fəaliyyət göstərən vergi siyasəti alətlərini tətbiq etmək çox vaxt problemlidir. Qismən bu cür problemlər geniş istifadə olunan vergi siyasəti alətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir şərtlərinə uyğunlaşdırılması yolu ilə həll edilə bilər ki, buna misal olaraq ölkədə mütənasib fərdi gəlir vergisi dərəcəsinin uğurla tətbiq edilməsini göstərmək olar (Məmmədov R.Ş. 2000: s.123).

Ailənin gəlir vergisinin tutulması vergi sistemində və deməli, dövlətə ev təsərrüfatlarının ölçüsünü (öhdəsində olanların sayını) nəzərə almaq və ev təsərrüfatlarının ödəmə qabiliyyətini ən dəqiq əks etdirmək imkanları yaradır. Ailə vergisi ilə yanaşı, fəaliyyət sahəsindən, məşğuliyyətdən və s. asılı olaraq ev təsərrüfatlarının gəlirləri üzrə differensiaslaşdırılmış vergitutma qaydalarının genişləndirilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Fəaliyyət sahəsinin seçimi ilə bağlı vergitutmanın differensiaslaşdırılması prinsipinin həyata keçirilməsi ailə biznesinin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergitutma sistemində gələcək islahatlar prosesində uşaqlı ev təsərrüfatları üzvlərinin gəlirlərinin vergidən azad hissəsinin həcmində artırılması onun ayrı-ayrı üzvlərinin deyil, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin nəzərə alınması məqsəduyğundur.

Almaniya təcrübəsini nəzərdən keçirək: 2021-ci il üçün şəxsi gəlir vergi dərəcələri Cədvəl 9-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 9: Almaniyada fiziki şəxsin gəlir vergi dərəcələri (2021-il)

Tək vergi ödəyiciləri üçün vergi tutulan gəlir diapazonu (EUR)		Evli vergi ödəyiciləri üçün vergi tutulan gəlir aralığı (EUR)		Vergi dərəcəsi (%)
Bitdi	Bitmədi	Bitdi	Bitmədi	
0	9,754	0	19,498	0
9,754	57,818	19,588	115,846	14-43
57,828	274,712	115,936	548,214	43
275,612	və yuxarıda	549,324	və yuxarıda	46

Mənbə: https://taxsummaries-pwc-com.translate.google.com/germany/individual/taxes-on-personal-income?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=az&_x_tr_hl=az&_x_tr_pto=nusc, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ehtiyacı olan bəzi bölgələr üçün iqtisadi vəziyyəti və infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq üçün Almaniya hökuməti 5,5% həmrəylik əlavə vergisi alır. Əlavə ödəniş bütün fərdi gəlir vergilərinə faiz kimi tətbiq edilir. 1 yanvar 2021-ci il tarixindən etibarən həmrəylik əlavə vergisinin tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılıb.

Ümumilikdə, ayrıca ərizə verən və gəlir vergisi yükü 16,856 avrodan çox olmayan (təxminən 62,000 avro məbləğində vergi tutulan gəlirə ekvivalent) fiziki şəxslərdən, eləcə də gəlir vergisi yükü daşıyan nikahda olan birgə vergi ödəyicilərindən həmrəylik əlavəsi tutulmur. 33,902 avrodan çox olmayan (təxminən 124,000 avro vergi tutulan gəlirə ekvivalentdir).

Yuxarıda qeyd olunan hədlər keçildikdə, sürüşmə miqyasından istifadə edilir ki, üst 5,5%-lik həmrəylik əlavəsi nəhayət, ayrı-ayrılıqda ərizə verən və vergi tutulan gəliri təxminən 96,860 Avro və ya təxminən 193,800 avro olan, nikahda birgə ərizə verən şəxslər üçün tam həcmdə tətbiq olur. Həmrəylik əlavəsinin tam dərəcəsi birdəfəlik vergiyə cəlb edilən kapital qoyuluşu gəlirlərinə və birdəfəlik vergiyə cəlb edilən məşğulluq gəlirlərinə tətbiq edilir. Rəsmi olaraq tanınan kilsələrin üzvləri gəlir vergisinə əlavə olaraq kilsə vergisi ödəyirlər. Fərdlərin yaşadığı federal əyalətdən asılı olaraq dərəcələr 8% və ya 9% təşkil edir.

Azərbaycan Hökuməti fiziki şəxslərin əmlakına verginin ləğv edilməsini və daşınmaz əmlaka verginin tətbiqini təklif edir, bu tədbir fiziki şəxslərdən alınan əmlak vergilərinin sayını azaldacaq, lakin bu transformasiyalara mane olan bir sıra

problemlər var.

Şəkil 1: Azərbaycanda fiziki şəxsin aylıq gəlir vergi dərəcələri

<i>Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği</i>	<i>Vergi məbləği</i>
2000 manatadək	14 faiz
2000 manatdan çox olduqda	280 manat + 2000 manatdan çox olan məbləğin 30 faizi

Mənbə: <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Fikrimizcə, bu verginin tətbiqi ilə əsas problemlərdən biri yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması zərurəti ilə əlaqədar daşınmaz əmlakın adekvat qiymətləndirilməsindən istifadə edilməsidir. Beləliklə, vergitutma bazasının qiymətləndirilməsi üçün çevik mexanizmlərin təmin edilməsi zəruridir, bu baxımdan daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsinə yanaşmalarda uzunmüddətli təcrübənin mövcud olduğu ölkələrə diqqət yetirilməlidir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, dövlətin imkanlarının aşağı düşməsi fonunda təsərrüfatların özlərinin maddi təminatına, şəxsi imkanlarından istifadə edənlər üçün imtiyazların və əlverişli şəraitin təmin edilməsinə yönəlmiş istənilən fəaliyyətini hərtərəfli təşviq etmək lazımdır. uşaqların təhsilinə, onların ixtisaslarının artırılmasına, tibb sahəsinə investisiyalar.mənzil alınması, ailə biznesinin yaradılması. Gəlir və istehlak sahəsində ev təsərrüfatlarının özünü təmin etməsinə vurğu sivil iqtisadi münasibətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

3.2. Qarabağ iqtisadi rayonunda, məişət əmanətlərinin artımını stimullaşdırmaq və kredit təşkilatlarının maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri

Ümumiyyətlə, vəziyyət elə inkişaf edir ki, dövlət iqtisadi proseslərdə fəal iştirak edir və bank sektorunda iştirakını artırır.

Bütün ölkələrdə dövlətin və dövlət kapitalının rolu artmışdır. İndiki məqamın əsas vəzifəsi yeni etimad sistemi yaratmaqdır. Bu inam dövlətin bank kapitalında iştirakı ilə yaranır.

Fikrimizcə, Azərbaycan banklarının əsas maraqlı tərəflərin gözləntilərinə uyğun gəlməməsi bank sektorunun daha da inkişafı və möhkəmlənməsi, onun strateji rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün əsas maneələrdən biridir.

Bankların daxili strukturunda, prosedurlarında və fəaliyyət standartlarında çatışmazlıqlar artan risk səviyyəsini yaradır: əməliyyat, reputasiya, hüquqi və maliyyə - daxili nəzarət mühitinin ümumi keyfiyyətinin aşağı olması və müştərilərə göstərilən xidmətlərin aşağı keyfiyyət standartları nəticəsindədir (Sadıqov M.M. 2001: s.97).

Həll edilməmiş maraqların toqquşması, qeyri-şəffaf mülkiyyət strukturunun və əsas qərarların qəbulu prosedurlarının qorunması, müştərilər üçün məhsulların keyfiyyətinin (xüsusiyyətlərinin) anlaşılmaqlığı və çaşqınlığı (və bəzi bankların çatışmazlığından istifadə edən çox vaxt tamamilə dürüst olmayan iş), istehlakçıların məlumatlılığı - bu, Azərbaycan bankçılığında korporativ idarəetmə qüsurlarının natamam siyahısıdır.

Azərbaycanda əmanət bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə ehtiyac göz qabağındadır. Müzakirə hökumətin təsirinin formaları, metodları və miqyası, habelə hökumət və bazar mexanizmlərinin birləşdirilməsi variantları ilə bağlı məsələlər ətrafında gedir (Abbasov A. 2003: s.77).

Əhalidən vəsaitlərin bank depozitlərinə tənzimlənməsi və cəlb edilməsi üçün istifadə edilən ənənəvi rıçaq əmanətlər üzrə faiz dərəcələridir. Bununla belə, təcrübədən göründüyü kimi, əmanətlər üzrə faiz dərəcələrinin dəyərləri ilə bank depozitlərinin mütləq artımı arasında əlaqə çox əhəmiyyətsizdir. Fakt budur ki,

kütləvi investor sərbəst vəsait yerləşdirərkən bu alətin gəlirliliyini praktiki olaraq nəzərə almırdı. Bu fakt əhalinin iqtisadi savadsızlığına dəlalət etmir, lakin Azərbaycanda bank əmanətlərinin əsasən texniki xarakter daşdığını, bank depozitlərinin isə sonradan daha sərfəli alətlərdə yerləşdirilməsi ilə əmanətlərin yığılmasının müvəqqəti yolu olduğunu göstərir.

İstər iqtisadi cəhətdən İE ölkələrdə, istərsə də İEO ölkələr istifadə olunan yığım prosesinin dövlət tənzimlənməsinin forma və üsullarının nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir (Sençaqov V.K. 2008: s.139):

- əhalinin əmanət ehtiyatlarının formalaşması və çevrilməsi proseslərinin dövlət tənzimlənməsi birdəfəlik akt deyil, müvafiq qurumlar tərəfindən mütəmadi olaraq həyata keçirilən, qanunvericilik, icra, milli iqtisadiyyatın mənafeyinə qənaət, nəzarət və stimullaşdırıcı tədbirlərin kompleks sistemi olmalıdır;

- iqtisadi cəhətdən İE ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda islahatlar illərində yığım prosesinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin formalaşmasına kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir;

- Mütəşəkkil resursların olduqca aşağı faizi bu prosesin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin effektiv olmadığını göstərir.

Beləliklə, ev təsərrüfatlarının qənaət funksiyası əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Sovet cəmiyyətində əhali üçün qənaət etməyin bazar motivi praktiki olaraq mövcud deyildi. Pulları banklara, istiqrazlara və müəssisələrin səhmlərinə yatırmaq üçün deyil, planlı alış-veriş etmək üçün qənaət edilib. Bunun əsas səbəbi şəxsi təsərrüfat fəaliyyətinin boğulması idi ki, bu da öz növbəsində əhalinin yığılmağa psixoloji meylinin atrofiyasına gətirib çıxarırdı.

Qarabağda iqtisadi islahatların gedişi ilə ev təsərrüfatlarının yeni investisiya strategiyaları ortaya çıxdı, onların seçiminə aşağıdakılar təsir göstərir: ailənin maddi vəziyyəti (cari gəlir səviyyəsi, əmanətlərin miqdarı və ölkədə uzunmüddətli malların mövcudluğu), ölkədəki vəziyyət (investisiya mühiti), dövlətə və müxtəlif maliyyə institutlarına inam səviyyəsi, keçmişdə maliyyə davranışı təcrübəsi (səhmlərin, qiymətli kağızların alınması) və onun subyektiv qiymətləndirilməsi, ölkədəki mövcud vəziyyət (əmanət etmək üçün əlverişliliyi) və onun gələcəkdə mümkün

dəyişiklikləri haqqında fikirlər (nikbinlik / bədbinlik), fərdin riskə meylliliyi, əsas maliyyə alətləri haqqında biliklər, investisiya imkanları haqqında məlumat, vəsaitlərin qoyuluşu barədə qərar qəbul edilərkən istifadə olunan məlumat mənbələri daxildir.

İnvestisiya şirkətlərində təcrübəsi olmayan ev təsərrüfatları yaxşı reklam, şöhrət və maliyyə şirkətinin adı kimi “imic” xüsusiyyətlərinə böyük əhəmiyyət verirlər.

Hər hansı bir investisiya təcrübəsi olan ev təsərrüfatları üçün şirkətin fəaliyyətinin maliyyə təşkili ilə əlaqəli xüsusiyyətləri mənfəətin artım templəri, fəaliyyətin açıqlığı, aylıq mənfəət əldə etmək imkanı, pul yatırma şərtlərinin aydınlığı, pulun və ya hesabdən bütün məbləğin bir hissəsini geri götürmək imkanı vacibdir (Ev təsərrüfatlarının tədqiqatı statistikasına dair keyfiyyət məruzəsi 2016: s.58).

Ötən dövr ərzində ilkin maliyyələşdirmə sisteminin başa çatdırılması, sistemin inkişafı sahəsində aparılan islahatlar maliyyə sisteminin inkişafında yeni mərhələyə keçidə səbəb olmuşdur. 2020-ci ilə qədər olan dövrdə maliyyə institutlarının, xüsusilə də bankların fəaliyyəti bərpa olundu, maliyyə institutlarının likvidlik və kapitallaşma problemləri həll olundu, qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyası həyata keçirildi. Emitentlərin və investorların qiymətli kağızlar bazarında iştirakı üçün lazımı şərait yaradıldı, infrastruktur genişləndirildi, stimullaşdırıcı tədbirlər müəyyən edildi. Kredit büroları kimi yeni infrastruktur elementləri yaradıldı və maliyyə institutlarının səmərəli fəaliyyəti üçün normativ-hüquqi baza təkmilləşdirildi.

Maliyyə sistemi daha mütərəqqi risklərin idarə edilməsi proseslərini rəhbər tutur, maliyyə xidmətlərinin şəffaflığı və hesabatlılığı artırır, rəqəmsallaşmanın dəstəklənməsi üçün müştəriyə uyğun xidmət və nəzarət mexanizmi formalaşdırır. Eyni zamanda, təhsil xidmətlərində maarifləndirmə səviyyəsi, istehlakçıların maliyyə savadlılığı və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri təkmilləşdirilmə yolunda davam edir (Abbasov A. 2003: s.98).

2025-ci ilə qədər maliyyə xidmətlərinin uzunmüddətli baxışı sadələşdirilmiş tənzimləyici baza ilə dəstəklənən geniş maliyyə xidmətləri ilə bütün müştəri

qruplarını dəstəkləyən möhkəm, etibarlı və balanslaşdırılmış maliyyə sistemi yaratmaqdır.

2016-2020-ci illərdə likvidlik və kapitallaşma problemlərinin həlli, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi 2025-ci ilə qədər maliyyə sisteminin inkişafı üçün yeni hədəflərin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradacaq. Bu müddət ərzində sağlam banklar, tam fəaliyyət göstərən maliyyə bazarları, Basel III standartlarına əsaslanan risklərin idarə edilməsi, daha səmərəli və rəqəmsal proseslər və yüksək keyfiyyətli kadrlarla maliyyə sisteminin qurulması nəzərdə tutulur.

2025-ci ilə qədər maliyyə xidmətləri sektoru davamlı artım və gəlirlilik nümayiş etdirən güclü və şaxələndirilmiş maliyyə institutlarına əsaslanacaqdır. Eyni zamanda, bank sektorunda konsolidasiya prosesinin sürətlənməsi və bankın maliyyə nəticələrinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. Nəticədə banklar böyüyəcək, xidmət portfeli şaxələndiriləcək, yeni bank olmayan maliyyə institutları yaradılacaqdır. Yeni qeyri-bank maliyyə qurumları tərəfindən təqdim olunacaq əlavə kredit məhsulları istehlak kreditlərinə alternativ imkan yaradacaq və bu sektorda rəqabəti artırılması gözlənilir. Bu zaman korporativ müştərilərə də yeni kredit növləri təklif olunacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qarabağ iqtisadi rayonunda milli təsərrüfat sisteminin sabitləşdirilməsi məqsədilə ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının rəşional formalaşdırılması və istifadəsi üçün bütün bazar iştirakçılarının maliyyə münasibətlərinin dövlət və bazar tənziqlənməsində dəyişikliklər tələb olunur.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi probleminin milli təsərrüfat sistemində müvəffəqiyyətlə həll edilməsinin ən mühüm ilkin şərti ev təsərrüfatlarının əsas gəlirlərinin dəqiq strukturlaşdırılması, əmanətlərin strukturunun formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, əmanətlərin strukturunun formalaşması, əmanətlərin formalaşması və s. habelə onların təşkili formalarına təsir edən amillərdir.

Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr aşağıdakılardır:

- Milli təsərrüfat sisteminin sabitləşdirilməsi məqsədilə ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının rəşional formalaşdırılması və istifadəsi üçün bütün bazar iştirakçılarının maliyyə münasibətlərinin dövlət və bazar tənziqlənməsində dəyişikliklər tələb olunur.

- Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi probleminin milli təsərrüfat sistemində həllində uğur qazanmağın ən mühüm ilkin şərti ev təsərrüfatlarının əsas gəlirlərinin dəqiq strukturlaşdırılması, əmanətlərin strukturunda dəyişikliklərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, əmanətlərin əsas gəlirlərinin müəyyən edilməsi, əmanətlərin maliyyə ehtiyatlarının, habelə onların təşkili formalarına təsir edən amillərin formalaşması və istifadə edilməsidir.

- Makroiqtisadi dinamikanın müxtəlif mərhələlərində ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışında ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verir ki, burada əsas müəyyənədiciləmi amil ev təsərrüfatlarının digər bazar iştirakçılara, yəni dövlətə və maliyyə orqanlarına inam mənbəyidir.

- Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin əmanətləri (həm mütəşəkkil, həm də qeyri-mütəşəkkil) çox əhəmiyyətlidir və mövcud şəraitdə kənardan maliyyələşmə olmadığı halda kredit resurslarının əsas daxili mənbəyi kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

- Əmanətlərin strukturunun təhlili göstərir ki, indiki mərhələdə Qarabağ iqtisadi rayonunda ev təsərrüfatları üçün gözlənilən yüksək gəlir onların investisiya seçimlərində həlledici rol oynamır, çünki bu, yüksək risk və qeyri-müəyyənliklə bağlıdır. Buna görə də qeyri-mütəşəkkil əmanətlərin payı çox yüksəkdir və yalnız hökumətlə maliyyə sektorunun birgə razılaşdırılmış hərəkətləri məişət inamını bərpa etməyə kömək edə bilər.

- Böyük investisiya potensialına malik olan və həm regional büdcələrin, həm də kommersiya banklarının resurs bazasını gücləndirməyə qadir olan ev təsərrüfatlarının real gəlirlərinin dəstəklənməsi və onların əmanətlərinin artımının stimullaşdırılması üçün dövlət tərəfindən hazırlanmış tədbirlər sistemi böyük effekt verəcəkdir.

- Xarici ölkələrin müasir təcrübəsi əhalinin əmanətlərinin tam təminatı sistemində müsbət effekt verir ki, bu da ev təsərrüfatlarının maliyyə strukturlarına itirilmiş inamını bərpa etməyə kömək edəcək. Bu sistemdən regionlarda da fiziki şəxslərdən kommersiya banklarına vəsait axınının bərpası üçün istifadə oluna bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının torpaq, meşə və su məcəlləsi, Bakı, 2010.
2. “İtki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə Avropa Qiymətləndiricilər Birlikləri Assosiasiyasının Standartları”, Bakı, 2015.
3. 2019-cu ildə məcburi köçkünlər üzrə ev təsərrüfatları tədqiqatının yekunları Bakı, 2019.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət statistika Komitəsi, 2020.
5. Abbasov A. (2003), “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri”, Bakı, Qanun, 227 səh.
6. Ev təsərrüfatlarının tədqiqatı statistikasına dair keyfiyyət məruzəsi, Bakı, ADSK, 2016, 58 səh.
7. Ələkbərova F.F., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H., Quliyev İ.Q. (2015), “Qiymətin əmələ gəlməsi”, dərslik, Bakı, Elm, 227 səh.
8. Əliyev A.Ə., Qasımov N.Ə. (2002), “Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri”, Bakı, Elm, 298 səh.
9. Kazımlı X.H. (2008), “Qiymətləndirmənin əsasları”, Bakı, Qanun, 325 səh.
10. Kazımlı X.H., Ağabəyov Ş.A., Kazımova Ə.X. (2010), “Əmlakın qiymətləndirilməsi”, Bakı, Elm, 236 səh.
11. Məmmədov N. (2005), “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi”, Bakı, Azərneşr, 314 səh.
12. Məmmədov N., Bərxudarov M. (2006), “İqtisadi təhlükəsizlik”, Bakı, Elm, 258 səh.
13. Məmmədov R.Ş. (2000), “Ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqatı statistikasını”, Dərs vəsaiti, Bakı, Qanun, 369 səh
14. Sadıqov M.M. (2001), “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşdırılması problemləri”, Bakı, Elm, 354 səh
15. Sençaqov V.K. (2008), “İqtisadi təhlükəsizlik, geosiyasət, qloballaşma, özünü qoruma və inkişaf”, Bakı, Şərq və Qərb, 289 səh.

16. Səmədzadə Z. (2001), "Dünya iqtisadiyyatı", Bakı, Elm, 254 səh.

İnglis dilində

1. Ando A. Modigliani F. (2001), "The "Life Cicle" Hypothesis of Saving: Aggregate Implications and Test", American Economic Review, 363 p.

2. Friedman M. (2002), "A Theory of the Consumption Function", Princeton, 398 p.

3. Pigou A. "The Classical Stationary State Economic Journal", 2005, №53, 156 p.

Rus dilində

1. Бабаев Ю.А. (2012), «Теория бухгалтерского учета», Юнити, Москва, 214 стр.

2. Безруких П.С. под ред. (2014), «Бухгалтерский учет, учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности», «Бухгалт, учет, анализ и аудит», Москва, 268 стр.

3. Белоусов П.Г., Воронин С.Т. (2015), «Бухгалтерский учет в торговле», М., 347 стр.

4. Гетьмана В.Т. под ред. (2010), «Финансовый учет», М., 264 стр.

5. Гуреева Е.А. (2018), «Разработка методики расчета затрат на процесс», 368 стр.

6. Гусева Т.М., Шеина Т.Н. (2017), «Бухгалтерский учет учебно-практическое пособие», Москва, 348 стр.

7. Жеребин В.М., Романов А.Н. (2010), «Экономика домашних хозяйств», М., ЮНИТИ, 369 стр

8. Кашин Ю. «Финансовые активы населения (сбережения): подход к оценке уровня жизни», Вопросы статистики, 2005, № 5, стр.43-51.

9. Колесникова Н.А. (2006), «Финансовый и имущественный потенциал региона: опыт регионального менеджмента», М., Финансы и статистика, 423 стр.

10. Кондраков Н.П. (2016), «Бухгалтерский учет», М., ИНФРА., М., 235 стр.
11. Красов А.П. и др. под ред. Красова А.П. (2015), «Бухгалтерский учет. Учебник для студентов техникумов и колледжей железнодорожного транспорта», Москва, 368 стр.
12. Лучкина Л. «Потребление в домашних хозяйствах России и постсоциалистических странах Европы», МЭиМО, 2004, №11, 96 стр.
13. Лушин С.И. «Государственные финансы в новых условиях», Финансы, 2002, №5, 123 стр.
14. Малькова Т.И. (2017), «Теория и практика международного бухгалтерского учета», Санкт-Петербург, 354 стр.
15. Мизиковский Е.А., Маслова Т.С. (2018), «Бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях учебное пособие для студентов высших учебных заведений», обучающихся по специальности “Бухгалтерский учет, анализ и аудит”, Москва, 354 стр.
16. Олейник А. «Домашнее хозяйство и его типы», А. Олейник. Вопросы экономики, 2001, №12, 196 стр.
17. Олейник А. «Домохозяйства в переходной экономике: типы и особенности поведения на рынке», А. Олейник. Вопросы экономики, 2006, №12, 156 стр.
18. Палий В.Ф. (2017), «Современный бухгалтерский учет», М., «Бухгалтерский учет», 268 стр.
19. Пономарева С.В. (2016), «Бухгалтерский учет- Учеб», Пособие, 268 стр.
20. Романовского М.В. (2007), «Финансы», Под ред. Проф, М., Юрайт - М., 467 стр.
21. Соколов Я.В. (2015), “Бухгалтерский учет в торговле”, М., 287 стр.
22. Соколова Я.В. под ред. (2016), «Бухгалтерский учет», М., 147 стр.
23. Соловьева З.П. (2017), “Бухгалтерский учет и аудит”, М., 266 стр.
24. Тишкова И.Е. под ред. (2009), «Бухгалтерский учет», Минск, 258 стр.

25. Чобану К.Г. «Финансы домохозяйств в системе национальных счетов», Вопросы статистики, 2007, № 9, 129 стр.

26. Шахова Г.Я. «Макроэкономическое планирование и стабилизация финансов», Финансы, 2003, № 6, 198 стр.

27. Шмойлова Р.А. (2013), Теория статистики. М., 398 стр.

28. Шумпетер Й. (2001), «История экономического анализа: в 3-х т», Пер. с англ. под ред. В.С. Автономова. Спб., Экономическая школа, Т.3., 145 стр.

Internet resurslari

1. <http://edf.gov.az/>.
2. <http://www.ddegjust.ac.in/studymaterial/bba/bba-104.pdf>
3. http://www.koledza.lv/best/download/biblioteka/Financial_Accounting.pdf
4. <http://www.nios.ac.in/media/documents/VocInsServices/m1-5f.pdf>
5. <https://economy.gov.az/media/pdf/yuxari-qarabag-2012.pdf>
6. <https://gsaz.az/articles/view/115/Yuxari-Qarabag-iqtisadicografi-rayonu>
7. <https://metinmehdi.wordpress.com/2016/04/21/yuxari-qarabag-iqtisadicografi-rayonu/>
8. [%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE](https://www.ddegjust.ac.in/studymaterial/bba/bba-104.pdf)
9. https://taxsummaries-pwc-com.translate.goog/germany/individual/taxes-on-personal-income?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=az&_x_tr_hl=az&_x_tr_pto=nui,sc
10. <https://www.saylor.org/site/textbooks/Financial%20Accounting.pdf>
11. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Qarabağ iqtisadi rayonunun eməqrafik göstəriciləri (2010-2019-cu illər).....43

Cədvəl 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin gəlirləri (2015-2019).....	44
Cədvəl 3: Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü (2019-cu il)...	45
Cədvəl 4: 2015-2020-ci illərdə ev təsərrüfatlarında ay ərzində adambaşına düşən gəlirlər (manatla).....	46
Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunda avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma tarifləri (2010-2019-cu illər).....	49
Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonun kənd təsərrüfatı sahəsi (2010-2019-cu illər).....	49
Cədvəl 7: Qarabağ iqtisadi rayonuna ayrılan investisiya üzrə göstəriciləri (2020-ci il).....	52
Cədvəl 8: Ev təsərrüfatlarının qənaət davranışını müəyyən edən amillərin təsnifatı.....	55
Cədvəl 9: Almaniyada fiziki şəxsin gəlir vergi dərəcələri (2021-il).....	66

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2008-2019-cu illərdə Azərbaycanın adambaşına düşən ailə gəliri (ABŞ dollar).....	60
---	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanda fiziki şəxsin aylıq gəlir vergi dərəcələri.....	67
--	----